

2025

Докторантски ДЕБЮТИ

ски Докторантски Докт
окторантски Докторан
орантски Докторантск
и Докторантски Докто
нтски Докторантски Д
окторантски Доктора
рантски Докторантск

Университетски център за работа с млади учени,
докторанти и постдокторанти

Докторантски дебюти 2025

СБОРНИК С ДОКЛАДИ ОТ НАУЧНА КОНФЕРЕНЦИЯ

Пловдив, 2026 г.

ПЛОВДИВСКО УНИВЕРСИТЕТСКО ИЗДАТЕЛСТВО

Съфинансирано от
Европейския съюз

ПРОГРАМА
ОБРАЗОВАНИЕ
2021-2027

Съставител: проф. д.ф.н. Любка Липчева-Пранджева

Дизайн на корицата: проф. д.изк.н. Бисер Илиев Дамянов

© Авторски колектив, 2026

© Пловдивско университетско издателство, 2026

ISBN 978-619-7768-58-9 (web)

ISBN 978-619-7768-50-3 (print)

* Това изследване е финансирано от Проект BG05SFPR001-3.004-0016-C01 „Подкрепа за развитие на проектна докторантура на Пловдивския университет „Паисий Хилендарски“, финансиран от Програма „Образование“ 2021 – 2027, съфинансирана от Европейския социален фонд плюс (ЕСФ+).

This study was supported by Project BG05SFPR001-3.004-0016-C01 “Support for the Development of Project-based Doctoral Studies at the University of Plovdiv ‘Paisii Hilendarski’”, under the “Education” Programme 2021–2027, co-financed by the European Social Fund Plus (ESF+)

СЪДЪРЖАНИЕ

УВОДНИ ДУМИ 5

**НОВИ БИОМАРКЕРИ ЗА РЕВМАТОИДЕН АРТРИТ
И ВРЪЗКА С ПРОЦЕСА ЦИТРУЛИНИРАНЕ**..... 7

Георги Калев

**НЕФОРМАЛНО ОБУЧЕНИЕ ПО АСТРОНОМИЯ
В ПЛАНЕТАРИУМ СМОЛЯН**..... 19

Цветелина Генчева

**МОТИВАЦИЯ, ПРЕДИЗВИКАТЕЛСТВА
И СПЕЦИФИКА НА ИЗСЛЕДВАНЕТО
„СОТИРИОЛОГИЧНИТЕ ВЪЗГЛЕДИ НА СВЕТИ
МАКСИМ ИЗПОВЕДНИК“** 24

Величко Тезгяхов

**ВЛИЯНИЕТО НА ДРУГИЯ В ЕКЗИСТЕНЦИАЛНАТА
ПСИХОАНАЛИЗА НА ЖАН-ПОЛ САРТР** 32

Мария Георгиева

**МЛАДИТЕ ХОРА И ЗЕЛЕНАТА ИКОНОМИКА:
НОВО НАЧАЛО ЗА ИЗГУБЕНОТО ПОКОЛЕНИЕ?
ТЕОРЕТИЧЕН ПРЕГЛЕД НА ВЗАИМОВРЪЗКИТЕ
МЕЖДУ ФЕНОМЕНА НЕЕТ И ЗЕЛЕНАТА
ТРАНСФОРМАЦИЯ НА ПАЗАРА НА ТРУДА,
АНАЛИЗ И ПРЕПОРЪКИ** 46

Людмил Спасов

**ГЪВКАВОСТТА КАТО СТРАТЕГИЧЕСКИ РЕСУРС:
УПРАВЛЕНСКИ МЕТОДИ И УСТОЙЧИВО
РАЗВИТИЕ** 67

Звездомира Тодорова

**СИНЕРГИЯ МЕЖДУ БИЗНЕСА И ПОКОЛЕНИЕ Z –
ИНТЕРДИСЦИПЛИНАРЕН ПОДХОД КЪМ
ИЗГРАЖДАНЕ НА РАБОТОДАТЕЛСКА МАРКА..... 87**

Лина Христосова

ПРИХВАЩАНЕ НА ДАНЪЧНИ ЗАДЪЛЖЕНИЯ..... 96

Мария Вуцова

**ИНФОРМАЦИОННИТЕ ТЕХНОЛОГИИ
И ДОГОВОРЪТ ЗА РАБОТА ОТ РАЗСТОЯНИЕ 104**

Милен Иванов

**ИЗМЕРЕНИЯТА НА УТОПИЧНОТО
И ХЕТЕРОТОПИЧНОТО В РОМАНА
НА МИЛЕН РУСКОВ „ЧАМКОРИЯ“ 118**

Борис Бисеров

**СЪБИТИЙНОСТ И ИСТОРИЧНОСТ
В НОВОГРЪЦКАТА ПОЕЗИЯ 128**

Павел Запрянов

**КЪМ ВЪПРОСА ЗА МУЗИКАЛНИЯ КУЛТУРЕН КОД –
ТЕОРЕТИЧНИ РАКУРСИ..... 134**

Анастасия Кехайова

УВОДНИ ДУМИ

Вторият по ред форум „Докторантски дебюти“, организиран от Academia Iuventutis, Университетския център за работа с млади учени, докторанти и постдокторанти на Пловдивския университет, се проведе на 30 май 2025 г. Очакванията несъмнено бяха високи – успехът на първия форум, издаденият вече сборник с докладите от неговото провеждане, присъствието на научни ръководители и представители на ректорското ръководство и най-вече предизвикателството да бъдеш изслушан/разбран/оценен и извън комфорта на собствената си факултетска и научна среда – всичко това създаваше приятната атмосфера на празничност, но и на стаено напрежение. Но не са ли дебютите всъщност точно затова – да усетиш очакванията на публичната среда и да се пребориш за своето независимо и отчетливо личностно присъствие в нея?

Свои доклади на форума изнесоха общо 14 участници, новозачислени докторанти от осем факултета, като първи получиха думата представителите на Биологическия, Химическия и Физикотехнологичния факултет. Доц. д-р Станимир Манолов, модератор на това първо заседание, имаше пръв нелесната задача да овладее дискусиата, да намери истински продуктивната среда между въпросите на тясноспециализираното знание и любопитството, породено от интересната тема, от „чуждостта“ ѝ или дори точно обратното – от неочакваната ѝ близост до онова, което е твоето актуално изследователско поле. След него гл. ас. д-р Ева Ковачева, гл. ас. д-р Димитър Панчев и доц. д-р Соня Александрова поеха същата роля при модерирването на следващите три заседания, продължили при редуващо се включване на хуманитарни, педагогически, социални, стопански и правни науки. Аудиторията на слушателите беше менлива – Заседателната зала в Ректората често се препълваше с правостоящи или пък цяла групичка почитатели внезапно си тръгнаха след „своя“ докладчик, но едно ядро от постоянно присъствие остана до последния доклад, до последните обсъждания. Виташе духът на приветствените слова от откриването на форума – интердисциплинарността е новата ренесансовост, а тя се възпитава и самоизгражда, тя е способност на рационалното непрестанно аналитично да обглежда границите си.

Настоящият втори сборник „Докторантски дебюти“ предлага възможността текстовете на младите учени, участвали във форума, да достигнат до читателя след една продължителна процедура на вътрешна „тиха дискусия“ на авторите с научните им ръководители, с външните рецензенти, с издателския екип. Внимателните читатели ще забележат нещо повече от постигнат стандарт на научно общуване. Многообразието на проблематиката несъмнено е впечатляващо: от очертаването на културния отпечатък на взаимодействието *език – музика*, през търсенето на нови ефективни биомаркери за ревматоидния артрит или самото поставяне на въпроса за микрогравитацията в Космоса като шанс за модерната медицина, през гъвкавите методи за управление в динамична и конкурентна бизнес среда до екзистенциалната психоанализа на Сартр и анализа на сотириологичните възгледи на св. Максим в контекста на догматическите спорове на VII в. Към тази пъстрота на научните дискурси трябва да прибавим и още едно, при това много съществено различие – степента на навлизане в самия изследователски процес. В някои текстове смело се чертаят теоретичните и методологически основания на целия научен проект, в други активно се разработва конкретен проблем от дисертационната тема. Независимо от разнообразието на научните сфери и подходи несъмнено и устойчиво, присъщо на всички текстове, е пристрастието на авторите им към избрания професионален път, разбирано най-често като лична отговорност.

Несъмнено е и още нещо – всяко изследване гради диалог с големите авторитети на научното си поле (Бойер, Бурдийо, Гупта, Сартр, Фуко, Фърлог, Хайдегер и т.н.), но търси и активно влизане в диалог със собственото си поколение, със собственото си настояще. И когато авторите разсъждават върху (не)равнопоставеността на субектите при конкретно правоотношение или върху синергията между бизнеса и поколението Z; когато твърдят, че „обречеността на свобода“ и осъзнатостта на връзката между Аз и Другия могат да постигнат една „събудена“ екзистенция или мислят за предизвикателствата в българските условия пред връзката между зелената икономика и НЕЕТ младежите; когато подреждат двете понятия *кайрос* и *кризис* в единна тълкувателна призма за понятието *събитие*... всички те всъщност негласно изговарят финалното изречение в текста на един от тях: „защото единствено ние имаме власт над това, което се случва днес“.

Любка Липчева-Пранджева

ДОКТОРАНТ: ГЕОРГИ КАЛЕВ

НАУЧЕН РЪКОВОДИТЕЛ: ДОЦ. Д-Р ЦВЕТЕЛИНА БАЦАЛОВА

БИОЛОГИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ

НОВИ БИОМАРКЕРИ ЗА РЕВМАТОИДЕН АРТРИТ И ВРЪЗКА С ПРОЦЕСА ЦИТРУЛИНИРАНЕ

Abstract: *In recent decades, autoimmune diseases have seen a significant increase in prevalence, affecting nearly 1 in every 100 people worldwide. They represent a heterogeneous group of disorders characterized by the presence of autoimmunity – a failure of the immune system to distinguish self from non-self structures, which leads to the induction of inflammatory processes that cause persistent and often irreversible damage. Rheumatoid arthritis (RA) is one of the most common autoimmune diseases, characterized by chronic inflammation of the synovial membrane, resulting in painful swelling, joint deformities, and destruction of joints and surrounding structures. A central mechanism in the pathogenesis of RA is citrullination – a post-translational modification in which autoantigens are formed and mistakenly recognized by the immune system as foreign. In response, the body produces specific autoantibodies known as ACPA (anti-citrullinated protein antibodies), which serve as serological biomarkers for diagnosing rheumatoid arthritis. However, since these specific antibodies are not present in all patients with RA, current research is actively focused on identifying new, more reliable biomarkers that can support early diagnosis, disease monitoring and prognostic assessment of RA.*

Keywords: *autoimmune diseases, rheumatoid arthritis, immune system, inflammation, biomarkers, citrullination*

Въведение

Ревматоидният артрит (РА) представлява хронично възпалително заболяване с автоимунен произход, което засяга предимно малките стави на ръцете и краката, причинявайки разрушаване на ставната капсула и подлежащите хрущялна и костна тъкан чрез иницииране на автоимунен процес. Ако не се приложи подходящо лечение, ревматоидният артрит може да прогресира и да се наблюдават периартикуларни (извънставни) прояви на заболяването, които засягат различни органи и системи като белодробна, сърдечносъдова, нервна и ретикулоендотелна система.

Както повечето автоимунни заболявания, РА бележи ръст в разпространението в световен мащаб, като към момента се съобщава, че засяга между 0,5 и 1% от световното население. От РА страдат по-често жени, отколкото мъже (съотношение 2,45). Обикновено симптомите на заболяването се наблюдават при хора на възраст между 40 и 70 години, когато е т.нар. клиничен стадий. Началният етап на развитие на болестта обаче настъпва доста по-рано – от няколко години до десетилетия преди изява на клинични симптоми.

Автоимунният произход на ревматоидния артрит свидетелства, че развитието на това заболяване се дължи на загуба на толеранс от страна на имунната система към определени структури в ставите. Как точно се нарушава имунният толеранс спрямо ставната тъкан обаче все още е неясно, въпреки големия брой проведени изследвания в тази насока. Все още няма лечение за РА, както и за автоимунните заболявания като цяло. Съвременните терапии са насочени към забавяне на развитието на заболяването чрез потискане активността и механизмите на действие на специфични молекули, участващи в патологичните процеси.

Смята се, че сложна комбинация от различни фактори (както генетични, така и фактори на околната среда) е в основата на развитието на РА. Генетичните фактори, предразполагащи към развитие на РА, са свързани основно с главния комплекс за тъканна съвместимост (major histocompatibility complex /МНС/) клас II – това е регион от хромозома 6 в човешкия геном, в който се съдържат множество гени, свързани с имунната система. При човека те се означават с абревиатурата HLA (Human Leukocyte Antigen). Определени варианти на един от HLA гените – HLA-DRB1 (напр. HLA-DRB1*0401, *0404, *0405, *0408, *0101, *0102, *1402, and *1001) се свързват с повишен риск от развитие на ревматоиден артрит. HLA DR е клетъчно-повърхностен рецептор (съставен от α - и β -верига), който взаимодейства с Т-клетъчни рецептори, като представя различни антигени (включително автоантигени) и стимулира Т-клетките. HLA-DRB1 генът (кодиращ β -веригата на DR рецептора) и различни негови алели споделят обща аминокиселинна секвенция, известна като споделен епитоп (shared epitope) – това е регион от няколко аминокиселини на позиции 70-74 в β -веригата на HLA-DR. Смята се, че определени аминокиселинни последова-

телности в този регион свързват с по-голям афинитет цитрулинирани пептиди и ги представят на Т-клетките, индуцирайки имунен отговор.

Генетични фактори извън МНС II региона също имат значима връзка с развитието на ревматоиден артрит. RPTN22 например е ген, който кодира нерецепторна протеин тирозин фосфатаза – ключов регулатор на клетъчната сигнализация и активирането на Т-лимфоцити, В-лимфоцити и други имунни клетки. Единични нуклеотидни полиморфизми (SNPs) в този ген се свързват с увеличен риск от развитие на ревматоиден артрит.

Друг пример е PADI4 генът, който кодира ензима калций-зависима пептидил аргинин деаминаза (PAD), катализиращ реакция на пост-транслационна модификация на аргинин, при която аминокиселинният остатък се превръща необратимо в цитрулин. Повишената стабилност на PAD води до натрупването на цитрулинирани протеини и до увеличено производство на автоантитела, насочени срещу цитрулинирани протеини (anti-citrullinated protein antibodies /ACPAs/).

CTLA-4 (Cytotoxic T-Lymphocyte-Associated protein 4) кодира цитотоксичен Т-лимфоцитен антиген 4 – рецептор, който се открива на повърхността на Т-клетките и играе основна роля при регулаторните Т-клетки (Treg), като при нормална експресия те потискат пролиферацията на помощните Т-лимфоцити (T-helpers /Th/) клетки. Намалената експресия на CTLA-4 се свързва с развитието на ревматоиден артрит.

STAT-4 (Signal Transducer and Activator of Transcription 4) генът кодира транскрипционен фактор, който предава сигнала от определени цитокини (напр. интерлевкин 12 (IL-12) или IL-23) и директно повлиява експресията на определени гени. Единични полиморфизми в този ген се свързват с повишен риск от развитие на РА.

Известни са повече от 60 гена извън HLA локуса, свързвани с развитието на РА, като някои тях намират приложение като биомаркери за диагностика или специфични мишени за биологично лечение, докато други са в процес на интензивни изследвания.

Факторите на околната среда, които се свързват с развитието на ревматоиден артрит, са много разнообразни и включват излагането на ксенобиотици като цигарен дим, фармацевтични агенти, хормонални терапии, тежки метали и много други. Сред негенетичните фактори се нареждат и хранителният режим, дисбалансът

в чревния микробиом, както и инфекциите с различни вируси и бактерии.

Безспорно един от основните фактори на околната среда, който значително увеличава риска от развитие на РА при хора с генетична предразположеност, е тютюнопушенето. Цигареният дим води до екстрацелуларно цитрулиниране на протеини в белите дробове, а макрофагите в белите дробове на пушачи експресират по-високи нива на PAD ензими. Това увеличено цитрулиниране несъмнено повишава възможността от развитието на имунна реакция срещу цитрулинираните протеини, водейки до производството на АСРАs.

Инфекциите са друг съществен рисков фактор за отключване на РА. Един добре документиран рисков фактор в патогенезата на ревматоидния артрит, който води до загуба на толеранс към цитрулинирани протеини, е пародонталната инфекция, причинена от *Porphyromonas gingivalis* – това е единственият бактериален вид, който експресира PAD ензим. Въпреки че този бактериален PAD ензим не участва в пътищата на цитрулиниране на гостоприемника, той може да допринесе с натрупването на екзогенни цитрулинирани протеини в тъканите.

Хиперцитрулинирането може да се осъществи в отговор на различни видове стрес от околната среда. Провокиращи събития могат да бъдат споменатите инфекции и тютюнопушене, но също така и реактивните кислородни форми, които могат да нарушат калциевия градиент, довеждайки до увеличена PAD ензимна активност и хиперцитрулиниране на ендогенни протеини.

Цитрулинирането като процес всъщност представлява пост-транслационно модифициране на даден протеин от ензима пептидил аргинин деаминаза (PAD), който превръща аминокиселината аргинин в цитрулин чрез реакция на деаминиране. Това е естествен процес, който се извършва в организма. При РА имунната система генерира имунен отговор срещу различни цитрулинирани протеини като виментин, колаген тип II, фибрин, филагрин, алфа-енолаза и хистони и др.

При РА могат да се открият и антитела освен срещу цитрулинирани протеини, също така и срещу карбамилирани или гликирани протеини (напр. ревматоидният фактор може да разпознае модифицирани чрез гликиране Fc фрагменти на имуноглобулините).

Инфекции от други патогени като *Streptococcus pyogenes*, Epstein-Barr вирус и др. също се свързват с отключването на ревматоиден артрит чрез т.нар. молекулярна мимикрия. Хипотезата за молекулярната мимикрия предполага, че тя е един от ключовите фактори на околната среда, който води до загуба на толеранс и инициране автоимунна реакция. Молекулярната мимикрия означава, че определени антигенни детерминанти на инфекциозните микроорганизми могат да наподобяват епитопи в някои протеини на гостоприемника и по този начин да предизвикат автоимунен отговор. В литературата има множество примери за подобна прилика между епитопи от протеини на гостоприемника и епитопи на протеини от инфекциозни патогени, както и от микроорганизми, естествено обитаващи чревния тракт. Дисбаланс в чревната микрофлора също може да доведе до отключването на автоимунна реакция, породена от „сходни“ бактериални протеини.

Ревматоидният артрит засяга предимно малките стави на ръцете и краката, често симетрично, като води до тяхната деформация вследствие на иницирането на автоимунен възпалителен процес. Ставната капсула е изградена от външен фиброзен слой и вътрешен слой – синовиум, ограждащ съдържащата се в ставата синовиална течност. Предполага се, че първоначалната загуба на толеранс от страна на имунната система към собствените посттранслационно модифицирани протеини се случва извън ставите. Определени места в мукозната тъкан, както и т.нар. неутрофилни екстрацелуларни мрежи (Neutrophil Extracellular Traps /NETs/) могат да повлияят върху имуногенността на цитрулинираните протеини, като по този начин подкрепят концепцията, че първоначалната загуба на толеранс може да се появи в белите дробове или в червата. Как точно толерансът към модифицираните протеини обаче се нарушава, все още не е ясно.

С прогресията на заболяването имунните клетки променят локализацията си и навлизат в синовиалната мембрана. Именно между-клетъчните взаимодействия на специфичните имунни клетки стоят в основата на развитието на ревматоидния артрит. Антиген-представящите клетки (напр. дендритни клетки) представят автоантигени – цитрулинирани пептиди чрез HLA-DR на CD4+ Т-хелперни (Th) клетки, които произвеждат IL-21 (интерлевкин-21) в синовиума. Th клетките участват в активирането на други имунни клетки като

В-лимфоцитите, които започват да произвеждат интерлевкини и антитела, атакуващи тъканта в синовиума. В този процес активирани макрофаги, наутрофили и други миелоидни клетки образуват възпалителна среда, към която се натрупват и множество фибробласти под действието на провъзпалителни молекули като TNF- α , IL-12, IL-13, IL-17 и TGF- β . Инфилтрирането на имунни клетки в синовиалната тъкан води до образуването на панус – хиперплазия на нормалната синовиална тъкан в резултат на възпалението, подуване на ставата и болка. С напредване на възпалението моноцитите се диференцират в остеокласти, които освобождават протеолитични ензими (напр. металопротеинази), които водят до загуба на ставния хрущял и ерозия на подлежащите кости.

Смята се, че между загубата на толеранс към собствените пост-транслационно модифицирани протеини и отключването на клиничните симптоми на ревматоиден артрит могат да минат години и дори десетилетия. В този стадий на заболяването, наречен пре-клиничен стадий или пре-РА, започват да се образуват различни автоантитела като ревматоидния фактор (RF), насочен срещу Fc фрагмент на имуноглобулините, анти-CarP антитела (срещу карбамилирани пептиди), както и антитела срещу цитрулинирани протеини, известни като ACPAs, които включват антиперинуклеарен фактор (APF), антикератинови антитела (АКА), антицикличен цитрулиниран пептид (CCP), антимутирал цитрулиниран виментин (MCV) и др.

Времето, през което се образуват автоантителата, до изявата на клиничните симптоми зависи именно от техния профил. Индивидите, които експресират само АСРА антитела, развиват симптоми между 5 и 10 години от появата им, докато тези, експресиращи АСРА, RF, както и повишени стойности на С-реактивен протеин, могат да развият симптоми дори в рамките на няколко месеца след промяна в стойностите на трите фактора.

Някои от тези АСРА се използват в клиничната практика като биомаркери за диагностицирането на ревматоиден артрит (напр. anti-CCP, anti-MCV, RF и др.) и са особено полезни за ранната диагностика на заболяването. Ранното откриване и потвърждаване на диагнозата е от ключово значение за контрола на заболяването, тъй като лечение за РА все още не съществува, а терапиите, които се прилагат, имат за цел да потиснат и забавят развитието на заболяването и да

осигурят качествен живот на пациентите. Без навременно лечение ревматоидният артрит причинява тежки и необратими увреждания на ставите и води до инвалидизация. Освен това в напреднал стадий РА може да причини и сърдечносъдови и белодробни увреждания.

Два от тези биомаркери (anti-CCP и RF) са утвърдени в клиничната практика и се използват масово за диагностика на ревматоиден артрит. Двама биомаркера в комбинация имат висока чувствителност (85%) и специфичност (98%). Те са част от диагностичните критерии, установени от Европейската лига срещу ревматизъм и Американския колеж по ревматология (EULAR/ACR) през 2010 г.

В серума на около 30% от пациентите с ревматоиден артрит обаче не се откриват тези специфични автоантитела, което ги определя като АСРА⁻ или серонегативни. Това представлява сериозно предизвикателство за диагностициране на заболяването, като често диагнозата може да бъде объркана и лечението да бъде сериозно забавено, довеждайки до необратими увреждания. От една страна, това налага откриването на нови и по-надеждни биомаркери за РА, които да помагат в навременното диагностициране на АСРА⁻ пациентите. От друга страна, съществува и необходимостта от установяване на нови биомаркери, чието изследване да дава реална оценка за тежестта на заболяването, както и биомаркери, чрез които се проследява отговорът на пациентите към приложеното лечение и ефективността на дадената терапия.

Към момента са публикувани данни за нови биомаркери, свързани с РА, които имат потенциала да бъдат утвърдени в рутинната практика за диагностика и оценка на тежестта на заболяването, както и за проследяване на ефекта от прилаганото лечение. За някои от биомаркерите са натрупани значителни резултати в подкрепа на тяхната ефективност, докато други са все още обект на интензивни изследвания.

Биомаркерите за РА са доста разнообразни, като могат да се разделят на протеини (ензими, сигнални молекули, възпалителни маркери), РНК молекули и генетични биомаркери (наличие на мутации в определени гени).

Сред най-обещаващите нови биомаркери се нарежда 14-3-3 η протеинът. Неговата биологична активност е свързана с възпалителните процеси, като се открива в завишени количества в кръвта и синовиалната течност на пациенти с ревматоиден артрит.

14-3-3 η протеинът е член на семейство регулаторни протеини, които участват в трансляцията, сигналната трансдукция и регулацията на клетъчния цикъл. Той може да свързва разнообразни сигнални протеини и да индуцира възпаление чрез повишаване на серумните нива на IL-6, TNF- α , IL-1 β и матриксни металопротеинази. 14-3-3 η протеинът има потенциал да се използва като диагностичен и прогностичен биомаркер, както и като потенциална мишена за някои лекарствени медикаменти.

Anti-MCV – антитела срещу мутирал цитрулиниран виментин, се изследват в клиничната практика като биомаркер за ревматоиден артрит при пациенти, за които се предполага, че страдат от РА и които са отрицателни за RF и anti-CCP.

PYCARD, познат също като ASC (Apoptosis-associated Speck-like protein containing a CARD), е адапторен протеин, който участва във възпалителните процеси и апоптозата. Този протеин се открива в началото и в хода на РА, като потенциално може да бъде използван като диагностичен биомаркер.

Матриксните металопротеинази (Matrix MetalloProteinases/MMP) са семейство цинк-зависими ендопептидази, които участват в различни процеси на ремоделиране и поправка на тъканите. Дисрегулация в тяхната активност води до прекомерното разграждане на много продукти на екстрацелуларния матрикс като колагени (тип II, III, IV, IX и X), протеогликани, фибронектин, ламинин, еластин и др. Те могат да се изследват като диагностични биомаркери, както и за оценка на активността на заболяването.

Антителата срещу карбамилирани протеини (anti-Carp) са насочени срещу протеини, които са преминали през неензимна пост-транслационна модификация, при която цианат се свързва с лизинови остатъци в протеиновата молекула, образувайки хомоцитрулин. Могат да се изследват в комбинация с други маркери и при АСРА негативни пациенти.

Острофазовите биомаркери като С-реактивен протеин (CRP), серумен амилоид А (SAA) и СУЕ (скорост на утаяване на еритроцитите) не са специфични за РА, но могат да бъдат много полезни в комбинация с други по-специфични биомаркери за доказване на ревматоиден артрит.

Различни цитокини (TNF α , IL-6, IL-1, IL-8, IL-17, IL-23) могат също да се изследват, за да се оцени активността на възпалителния

процес и проследи ефективността на терапиите при доказан ревматоиден артрит.

Микро РНК молекулите (miRNA) са къси, некодиращи РНК молекули, които регулират посттранскрипционната генна експресия чрез свързването си с таргетни иРНК молекули, като инхибират тяхната трансляция или ги насочват за разграждане. Тези miRNA (miR-22, miR-382, miR486-3p и др.) участват в различни аспекти на патогенезата на РА, като много проучвания откриват дисрегулация на miRNA в имунните клетки на пациенти с РА.

Дисрегулация в Т-клетъчните субтипове играе съществена роля за възникването на системно възпаление и прогресията на ревматоиден артрит. Изследването на различните субтипове Т-клетки (напр. CD4⁺, CD8⁺, Treg) може да бъде полезно както за ранно диагностициране, така и за оценка на прогресията на РА и отговора към лечение.

Към генетичните биомаркери за РА се отнасят гореспоменатите RTPN22, PADI4, STAT-4, CTLA-4, както и HLA-DRB1 алелите.

Заклучение

Броят на биомаркерите за ревматоиден артрит е значителен, като освен откритите до момента биомаркери, непрекъснато се откриват и изследват нови такива. От всички тях само антителата като RF и ACPAs, както и СУЕ и острофазовия протеин CRP (освен рентген, ултразвук и ЯМР) се използват рутинно в клиничната практика за диагностика и проследяване на активността на РА. Въпреки това нормалните стойности на тези показатели не изключват напълно диагнозата ревматоиден артрит (особено в начален етап). Все още не са идентифицирани достатъчно надеждни биомаркери за диагностика, прогноза и проследяване на лечението при пациенти с РА, което е и основното предизвикателство пред медицината в тази област. Затова целта на настоящата дисертационна разработка е да се установят специфични биомаркери за ревматоиден артрит при група от ССР-положителни пациенти от България и да се изследва тяхната корелация с имунния отговор към цитрулинирани протеини/пептиди (включително и корелацията на установените специфични биомаркери с нивата на anti-CCP (анти-тела срещу цитрулинирани пептиди)).

ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА

- Abdelhafiz, Kilborn, Bukhari (2021):** Abdelhafiz D., Kilborn S., Bukhari M., The role of 14-3-3 η as a biomarker in rheumatoid arthritis, *Rheumatol. Immunol. Res.* 2021 Sep 28; 2(2): 87-90.
- Aletaha, Smolen (2018):** Aletaha D, Smolen JS. Diagnosis and management of rheumatoid arthritis: A review. *JAMA.* 2018 Oct 2; 320(13): 1360–72. doi: 10.1001/jama.2018.13103
- Cuesta-Lopez et. al. (2024):** Cuesta-López L, Escudero-Contreras A, Hanaee Y, Pérez-Sánchez C, Ruiz-Ponce M, Martínez-Moreno J, et al. Exploring candidate biomarkers for rheumatoid arthritis through cardiovascular and cardiometabolic serum proteome profiling. *Front Immunol.* 2024 Feb 14;15:1333995. doi:10.3389/fimmu.2024.1333995
- Fehringer, Vogl (2025):** Fehringer M, Vogl T. Molecular mimicry in the pathogenesis of autoimmune rheumatic diseases. *J Transl Autoimmun.* 2025 Jan 7; 10: 100269. doi:10.1016/j.jtauto.2025.100269
- Firestein (2003):** Firestein GS. Evolving concepts of rheumatoid arthritis. *Nature.* 2003 May 15; 423(6937): 356–61. doi: 10.1038/nature01661
- Gavrilă, Ciofu, Stoica (2016):** Gavrilă BI, Ciofu C, Stoica V. Biomarkers in rheumatoid arthritis, what is new? *J Med Life.* 2016 Apr-Jun; 9(2): 144–8. PMID: 27453744; PMCID: PMC4863504.
- Geng, Jiang, Zhao, Zhang, Liu, Ding (2024):** Geng XL, Jiang YS, Zhao CN, Zhang ZZ, Liu YL, Ding PJ. Serum PYCARD may become a new diagnostic marker for rheumatoid arthritis patients. *Eur J Med Res.* 2024 Apr 4; 29(1): 218. doi:10.1186/s40001-024-01813-8
- Jiang, Zhong, He, Weng, Liu, Ye, Chen (2023):** Jiang Y, Zhong S, He S, Weng J, Liu L, Ye Y, Chen H. Biomarkers (mRNAs and non-coding RNAs) for the diagnosis and prognosis of rheumatoid arthritis. *Front Immunol.* 2023 Feb 1; 14: 1087925. doi:10.3389/fimmu.2023.1087925
- Liang et al. (2022):** Liang Z, Wang N, Shang L, Wang Y, Feng M, Liu G, Gao C, Luo J. Evaluation of the immune feature of ACPA-negative rheumatoid arthritis and the clinical value of matrix metalloproteinase-3. *Front Immunol.* 2022 Sep 28; 13: 939265. doi:10.3389/fimmu.2022.939265
- Miller (2022):** Miller FW. The increasing prevalence of autoimmunity and autoimmune diseases: An urgent call to action for improved understanding, diagnosis, treatment and prevention. *Curr Opin Immunol.* 2022 Dec; 79: 102266. doi:10.1016/j.coi.2022.102266

- Mohammed, Fouad, ElKabarity, Khalil, Salem (2025):** Mohammed W, Fouad N, ElKabarity RH, Khalil SA, Salem L. The role of 14.3.3 eta protein in the diagnosis of patients with early rheumatoid arthritis. *Egypt Rheumatol Rehabil.* 2025; 1: 26–30.
- Mun et al. (2021):** Mun S, Lee J, Park M, Shin J, Lim MK, Kang HG. Serum biomarker panel for the diagnosis of rheumatoid arthritis. *Arthritis Res Ther.* 2021 Jan 18; 23(1): 31. doi:10.1186/s13075-020-02405-7
- Nguyen, James (2016):** Nguyen H, James EA. Immune recognition of citrullinated epitopes. *Immunology.* 2016 Oct; 149(2): 131–8. doi:10.1111/imm.12640
- O’Neil et al. (2022):** O’Neil LJ, Meng X, Mcfadyen C, Fritzler MJ, El-Gabalawy HS. Serum proteomic networks associate with pre-clinical rheumatoid arthritis autoantibodies and longitudinal outcomes. *Front Immunol.* 2022 Sep 8; 13: 958145. doi:10.3389/fimmu.2022.958145
- Riitano et al. (2023):** Riitano G, Recalchi S, Capozzi A, Manganelli V, Misasi R, Garofalo T, Sorice M, Longo A. The role of autophagy as a trigger of post-translational modifications of proteins and extracellular vesicles in the pathogenesis of rheumatoid arthritis. *Int J Mol Sci.* 2023 Aug 8; 24(16): 12764. doi:10.3390/ijms241612764
- Sahin, Di Matteo Emery (2025):** Sahin D, Di Matteo A, Emery P. Biomarkers in the diagnosis, prognosis and management of rheumatoid arthritis: a comprehensive review. *Ann Clin Biochem.* 2025 Jan; 62(1): 3–21. doi:10.1177/00045632241285843
- Schanzenbacher, Köhl, Karsten (2022):** Schanzenbacher J, Köhl J, Karsten CM. Anaphylatoxins spark the flame in early autoimmunity. *Front Immunol.* 2022 Jul 25; 13: 958392. doi:10.3389/fimmu.2022.958392
- Song, Li, Wu (2024):** Song Y, Li J, Wu Y. Evolving understanding of autoimmune mechanisms and new therapeutic strategies of autoimmune disorders. *Signal Transduct Target Ther.* 2024 Oct 4; 9(1): 263. doi:10.1038/s41392-024-01952-8
- Stojanovic et al. (2023):** Stojanovic SK, Stamenkovic BN, Cvetkovic JM, Zivkovic VG, Apostolovic MRA. Matrix Metalloproteinase-9 Level in Synovial Fluid – Association with Joint Destruction in Early Rheumatoid Arthritis. *Medicina (Kaunas).* 2023 Jan 6; 59(1): 167. doi:10.3390/medicina59010167
- Stefanova, Delcheva, Stankova (2024):** Stefanova K, Delcheva G, Stankova T. Are the soluble receptors sRAGE, sRANKL, and osteo-

- protegerin associated with anemia in rheumatoid arthritis? *Int J Mol Sci.* 2024, Nov 27; 25(23): 12729. doi:10.3390/ijms252312729
- Tan et al. (2023):** Tan L, Ouyang T, Li X, Chen Y, Ke S, Chen J, Liu Y, Zeng F, Chen Y, Long J, Deng Q, Hu X. Serum sirtuin-1: a potential marker in the diagnosis of rheumatoid arthritis. *Autoimmunity.* 2023 Dec; 56(1): 2181234. doi:10.1080/08916934.2023.2181234
- Wang, Wang, Gershwin (2015):** Wang L, Wang F-S, Gershwin ME. Human autoimmune diseases: a comprehensive update. *J Intern Med.* 2015 Oct; 278(4): 369–95. doi:10.1111/joim.12395
- Weyand, Goronzy (2021):** Weyand CM, Goronzy JJ. The immunology of rheumatoid arthritis. *Nat Immunol.* 2021 Jan; 22(1): 10–18. doi: 10.1038/s41590-020-00816-x
- Yu, Proost (2022):** Yu K, Proost P. Insights into peptidylarginine deiminase expression and citrullination pathways. *Trends Cell Biol.* 2022 Sep; 32(9): 746–61. doi:10.1016/j.tcb.2022.01.014
- Zhang et al. (2023):** Zhang S, Duan Z, Liu F, Wu Q, Sun X, Ma H. The impact of exosomes derived from distinct sources on rheumatoid arthritis. *Front Immunol.* 2023 Jul 27; 14: 1240747. doi:10.3389/fimmu.2023.1240747

ДОКТОРАНТ: ЦВЕТЕЛИНА ГЕНЧЕВА

НАУЧЕН РЪКОВОДИТЕЛ: ПРОФ. Д-Р ЖЕЛЯЗКА РАЙКОВА

ФИЗИКО-ТЕХНОЛОГИЧЕН ФАКУЛТЕТ

НЕФОРМАЛНО ОБУЧЕНИЕ ПО АСТРОНОМИЯ В ПЛАНЕТАРИУМ СМОЛЯН

***Abstract:** Informal education has been part of international educational policy since the early 1970s and is carried out outside the formal education system. Its aim is to build upon and develop participants' knowledge, skills, and attitudes through active participation and practical application of knowledge in real situations. It is flexible and can be individualized according to the interests and needs of learners.*

In Bulgaria, informal astronomy education takes place in Centers for Support and Personal Development, such as People's Astronomical Observatories and planetariums. These institutions offer extracurricular education that provides exceptional learning opportunities for acquiring knowledge and inspiration. The informal astronomical education implemented at the Planetarium in Smolyan is effective and attractive, with voluntary participation allowing learners to choose when, what, and from whom to learn. Various activities are offered, including project tasks, workshops, observational expeditions, and participation in seminars and scientific festivals, which contribute to increasing interest in astronomy and expanding educational opportunities. The training combines theoretical and practical elements, using modern technology and a rich material base.

***Keywords:** planetarium, science, astronomy, education*

Неформалното обучение е част от международната образователна политика от началото на 70-те години на миналия век. Това образование се осъществява извън формалната образователна система с основна цел да надгради и развие знанията, уменията и нагласите на участниците. Неформално е, защото не е регламентирано от закони, правилници, разпоредби и се основава на активно участие и практическо прилагане на знания в реални ситуации, като обхваща всички възрастови групи. Учебното съдържание, формите, методите и образователните технологии се определят в диалог между този, който води обучението, и тези, които се обучават.

Във всяка възраст и във всеки момент човек може да изпитва необходимост да допълва и надгражда вече усвоени знания или да придобива съвсем нови, да развива интелекта си и общата си култура.

Неформалното образование има няколко основни характеристики: провежда се извън формалната система в различни образователни среди; целевата група, която обхваща, е конкретна категория хора; насочено е към предварително определена, краткосрочна и специфична цел; прилага се гъвкавост и организация на използваните методи, с които се придобива голям обем знания и компетентности за кратък период от време. Но най-важната и определящата характеристика на неформалното обучение е, че то е алтернатива и/или допълнение към формалното образование в процеса на учене през целия живот на хората. Като съдържание може да бъде индивидуализирано и резултатно ориентирано, да следва интересите, нуждите, мотивацията и потребностите на учащия. Също може да бъде и практически насочено, концентрирано около определено знание и умение. Неформалното обучение обикновено е организирана дейност, която не води до придобиване на степен на професионална квалификация. То подкрепя формалното, дори в някои случаи може да компенсира пропуски или да допълва знанията с извънкласни и извънучилищни занимания и дейности по учебни предмети или сфери на интереси. Този модел на учене се счита за по-гъвкав, адекватен, забавен и ориентиран към тези, които го посещават. Участието в неформално обучение е доброволно решение, всички обучаеми се включват по собствена воля и желание, като могат да избират кога да учат, какво да учат и при кой учител да бъдат, имат свободата да избират най-доброто за тях.

Неформално обучение по астрономия в България се реализира в центровете за помощно и личностно развитие, в частност народните астрономически обсерватории и планетариуми. Астрономията е в основата на космическите науки и технологии, като играе важна роля в обучението по природните науки. В страната ни активно работят над петнадесет астрономически центъра за обучение на ученици, като вторият по големина планетариум е в град Смолян. Той отваря врати през 1975 г. и вече 50 години е културен и научно-образователен център с важно регионално и национално значение. От периода на откриването му до днес в извънкласно

обучение – кръжоци по астрономия, са преминали стотици ученици от училищата в града. В последните години обаче се наблюдава ниската заинтересованост на учениците към обучението по природни науки, в частност астрономията. Неформалното обучение, което се реализира от 2024 г. в Общински културно-образователен център „Планетариум с астрономическа обсерватория“, е добре обмислено, нестандартно, привлекателно и съобразено с интересите на подрастващите. То е съвкупност от проектни дейности, работилници, наблюдения с телескопи, участие в научни фестивали и подготовка за явяване в конкурси и олимпиади в областта на астрономията.

Богатата материална база подпомага да се представят нагледно интерактивни презентации и симулации, свързани с изучаваните космически обекти и явления. Например в обсерваторията на Планетариума има различни оптични уреди, чрез които се реализират дневни и вечерни наблюдения, като от всички най-впечатляващ е съвременният, компютъризиран телескоп Celestron EdgeHD с диаметър на главното огледало 356 mm и фокусно разстояние 3910 mm. Въпреки светлинното замърсяване в центъра на града, където се намира Планетариумът, когато използваме наблюдателни инструменти с толкова добри параметри, е изключително впечатляващ изгледът през окуляра на телескопа. За да се изследва изучаваният обект по всички възможни варианти, обучението е съвкупност от теория и практика. Теоретичното представяне разяснява какво точно представлява обектът, къде се намира и на какво разстояние е от нас, физически особености и важни характеристики, които го различават от други обекти. А практическото изследване включва работа със звездна карта и глобус, наблюдение с просто око, бинокли, телескопи и демонстрация в Звездната зала чрез софтуера Digistar7. Той ни позволява да се насладим дори на далечните космически обекти в много голям детайл – като ги проектира на куполен екран с диаметър 12,5 метра. Освен оборудване и технологии в Планетариума се съхраняват над 5000 астрономически издания на различни езици, подходящи за всякаква възрастова група. Наличните научно-популярни статии и произведения засилват интереса и амбицират учениците за по-дълбоко изучаване на тематиката.

Участниците в неформалното обучение активно се включват и в цялостната организация на мероприятия за обществеността като

демонстрационни наблюдения, изложби, концерти, театри, спектакли, лекции от гост лектори, представяне на книги и др. Участието и организацията на тези събития развиват компетентности и умения, като решаване на проблеми, работа в екип, отговорност, адаптивност, комуникация, критично мислене и други.

Неформалното обучение по астрономия понякога се провежда и извън Планетариума, при наблюдателни експедиции, участие в семинари, научни фестивали и конкурси. През лятото на 2025 г. се проведе младежки научен форум „АЛО КОСМОС || ГОВОРИ БЪЛГАРИЯ!“, инициран за пета поредна година от Атлантическия клуб в България и Националния Space & STEAM клъстер, под патронажа на Министерството на образованието и науката на Република България. Завършилите ученици през учебната година бяха поканени да вземат участие в този престижен фестивал, като имаха честта да участват в космически Kahoot, астрономически работилници и демонстрационни наблюдения, реализирани от помалки обсерватории в България. По време на фестивала учавахме в онлайн среща с астронавтите Сунита Уилямс, NASA, и Ейтан Стибе, Axiom Space. Вследствие на предварително проведен конкурс въпрос на Божидар Билюков – ученик от курса по неформално обучение по астрономия към Планетариум Смолян, бе избран в 10-те най-креативни запитвания към астронавта. Ейтан Стибе отговори лично на въпроса:

Do you think that medicine in space can achieve better results than on Earth, thanks to the microgravity condition? [Мислите ли, че благодарение на условията на микрогравитация медицината в Космоса може да постигне по-добри резултати в сравнение с медицината на Земята?] *Божидар Билюков*

Цялото преживяване повлия на учениците изключително мотивиращо и ефективно, получиха нови знания и вдъхновение. Запознаха се с ученици от други градове, преподаватели и професионалисти от България и чужбина, видяха изключително много възможности за реализация в сферата на Космоса и астрономията.

След приключване на учебната година за учениците, завършили курса на обучение, е предвидена „Наблюдателна експедиция до Националната астрономическа обсерватория на Рожен“. Тази година с кръжочниците проведохме две изключително ползотворни наблюдателни нощи. Имахме късмета да наблюдаваме и

заснемам различни астрономически обекти и събития, които онагледиха и обобщиха всичко, изучено през изтеклата учебна година. Благодарение на прекрасното местоположение на обсерваторията на Рожен се насладихме на невероятни гледки, които запечатахме във фотографии, като изгрев и залез на Слънцето; изгрев на Луната във фаза пълнолуние; метеори от потока Персеиди; съединението на Юпитер и Венера; ивицата на Млечния път. Реализирахме и професионални наблюдения с 50/70 см Шмит телескоп, при който ръчно се въвеждат координатите (часови ъгъл и деклинация) на наблюдавания обект. Заснехме астероиди за определяне на ротационния им период и обекти от Дълбокия космос като галактиката Андромеда, мъглявината Лагуна и галактиката Въртележка. Учениците се запознаха с професионалната работа на астрономите, които провеждат научни изследвания, и се мотивираха за свои такива.

Добрите практики, които се прилагат в неформалното обучение, водят до методическо решение на проблема за ниската заинтересованост към изучаването на астрономията. Съчетаването на астрономическите знания с дейности от културната сфера повиша интереса и допринася за разширяване на образователните възможности на Планетариума.

ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА

Вълчев 2009: Вълчев, Р., Пилаваки, А., Черна, Л. Въведение в неформалното образование. Център отворено образование. София, 2009.

Николаева 2020: Николаева, С. НЕФОРМАЛНО ОБРАЗОВАНИЕ Политики Приоритети Практики. Сборник с изследователски материали. Университетско издателство „Св. Климент Охридски“. София, 2020.

<https://openedcen.com/wp-content/uploads/2023/11/8-1.pdf>
(20 – 26.06.2008).

ДОКТОРАНТ: ВЕЛИЧКО ТЕЗГЯХОВ

НАУЧЕН РЪКОВОДИТЕЛ: ДОЦ. Д.Т.Н. СТОЯН ЧИЛИКОВ
ФИЛОСОФСКО-ИСТОРИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ

МОТИВАЦИЯ, ПРЕДИЗВИКАТЕЛСТВА И СПЕЦИФИКА НА ИЗСЛЕДВАНЕТО „СОТИРИОЛОГИЧНИТЕ ВЪЗГЛЕДИ НА СВЕТИ МАКСИМ ИЗПОВЕДНИК“

***Abstract:** The forthcoming study, structured as a dissertation, will examine the soteriological views of Saint Maximus the Confessor (580–662), situating his theology within the context of the doctrinal controversies of the 7th century, particularly the struggle against monothelitism. The study aims to present Maximus' teaching on salvation not merely as a juridical act or moral perfection, but as an ontological transformation and deification (θεωσις) of the human being through the synergy between divine grace and human freedom. The analysis intends to emphasize the central role of the Incarnation, the doctrine of the two wills, and the cosmic dimension of salvation, in which humanity, as a microcosm, leads all creation back to God. Special attention will be given to the methodological challenges of interpreting Maximus' writings, characterized by complex terminology, symbolic language, and fragmentary preservation. The study also highlights the contemporary relevance of his soteriology, offering a holistic vision of salvation as participation in divine life, overcoming spiritual fragmentation, and guiding the renewal of Christian anthropology and spirituality.*

***Keywords:** Maximus the Confessor, soteriology, theosis, synergy, Incarnation, christian anthropology*

Увод

Темата за спасението заема централно място в християнската богословска традиция. Тя е не просто въпрос на догматично осмисляне, но и на екзистенциална значимост за вярващия човек. В тази традиция понятието за обожение (θεωσις) играе ключова роля в сотириологичното разбиране, като свързва човешкото битие с трансцендентната реалност на Божествения живот. В този контекст свети Максим Изповедник (580 – 662 г.) е фигура с изключително значение. Със своето богословие той обединява дълбоката философска

традиция на елинизма с живия опит на Църквата и предлага уникален синтез между духовност и догматика. Неговото учение за спасението представлява не просто богословска рефлексия, а жив израз на опита на Църквата в нейното движение към Бога.

Предстоящото изследване има за цел да анализира сотириологичните възгледи на св. Максим, като ги постави в контекста на догматическите спорове на VII в., особено с оглед на неговата полемика срещу монотелитството, но и да открие спецификата им в контекста на предходната и последващата светоотческа традиция. Ще бъдат разгледани основните богословски категории, с които той работи, както и тяхната значимост за съвременното богословие. Освен това ще се обсъдят методологическите предизвикателства, свързани с тълкуването на неговите съчинения. Изследването ще се съсредоточи върху богословската система на св. Максим, неговото разбиране за синергията между човешката и Божествената воля, и обожението като крайна цел на съществуването. То ще си постави нелеката задача не само да систематизира учението за спасението, но и да разкрие неговата актуалност за съвременния човек, изправен пред предизвикателства като духовна фрагментация, загуба на смисъл и отчуждение.

Мотивация на изследването

Мотивацията за изследването се корени в убеждението на автора относно дълбокото богословско и духовно значение на учението на свети Максим за съвременния християнски свят. В епоха на криза на духовната идентичност и моралната ориентация завръщането към класическите извори на християнската мисъл може да предложи не само отговори, но и основа за личностно и обществено обновление. Учението на св. Максим предлага богословски синтез между Божествената и човешката воля, между свободата и благодатта, между телесното и духовното, които в съвременната християнска мисъл често се възприемат като антагонистични.

Особен интерес предизвиква начинът, по който свети Максим свързва догматиката със светоотческата духовност, превръщайки богословието не в абстрактна система, а в път на живо участие в Божествения живот. Изследването на неговата сотириология не е просто теоретично усилие, а опит за приобщаване към тази визия за спасението като преобразяване и обожение на цялото човешко

битие. В този контекст учението на св. Максим може да бъде извор на вдъхновение и насока за възстановяване на богословската антропология и визията за човека като същество, призвано към единение с Бога.

Св. Максим разглежда спасението не като юридически акт или морално усъвършенстване, а като онтологично преобразяване – същностна промяна в битието на човека чрез участие в Божествения живот. Тази перспектива предоставя богословска дълбочина, която липсва в много съвременни интерпретации, и затова заслужава специално внимание.

Предизвикателства при изследването

Изследването на богословската система на св. Максим Изповедник изисква внимание към няколко съществени предизвикателства:

1. Сложна терминология и философски език

Максим използва терминология, повлияна от гръцката философска традиция. Понятия като „логос“, „енергия“, „природа“, „воля“ имат при него специфични значения, които не съвпадат напълно с тяхната философска употреба. Това налага прецизно тълкуване в светлината на християнската традиция.

2. Исторически и догматически контекст

Св. Максим живее и пише в период на сериозни богословски конфликти, свързани с разбирането за Христос като лице с две природи и две воли. Неговата борба срещу монотелитството не може да бъде разбрана без познаване решенията на предходните събори и учения, особено решенията на Халкидонския събор (451 г.), като отговор на конкретни догматически предизвикателства.

Чрез задълбочен анализ върху литургичния и есхатологичен аспект на спасението в творчеството на св. Максим може да се постави диалог със съвременните западни богословски традиции, за да се обогати цялостното разбиране за сотириологията в контекста на християнския универсализъм и църковното единство.

3. Фрагментарност и интерпретация на източниците

Съчиненията на светеца не следват строга богословска систематизираност. Той винаги пише по конкретен повод и проблем. Въпреки това трудовете му съдържат една мащабна мисловна система. Те засягат повечето области на богословието: литургия, мистика, аскетика, догматика и екзегетика. Част от съчиненията на

свети Максим са запазени в нецялостен вид или чрез преписи, в които са възможни редакторски интервенции. Това усложнява опита за възстановяване на автентичната мисъл на автора.

4. Духовен и мистичен език

Много от текстовете на св. Максим съдържат символични и мистични пластове, които надхвърлят рационалното богословие. Разбирането на тези елементи изисква не само интелектуално усилие, но и опит в духовния живот на Църквата. Повечето от произведенията му са написани със сложен стил и изискват задълбочен екзегетически анализ. Част от съчиненията му са предмет на различни тълкувания както в православната, така и в католическата и протестантската традиция. Това поражда необходимостта от критично сравнение и внимателен анализ.

Методология

Настоящото изследване ще използва интердисциплинарен подход, съчетаващ богословски, исторически, философски и филологически методи. Основната методологическа рамка се основава на следните принципи:

1. Историко-догматически анализ – изследването ще разглежда учението на св. Максим в контекста на догматическите спорове на VII в., особено борбата с монотелитството, и в светлината на решенията на Вселенските събори.
2. Систематично богословие – ще бъдат систематизирани основните идеи в сотириологичното учение на светеца, включително понятията за логосите, синергията, двете воли и обожението.
3. Екзегетически подход – ще бъдат разгледани библейски основания на учението на св. Максим, както и начинът, по който той тълкува Писанието в светлината на христологичната доктрина.
4. Филологически анализ – ще бъдат използвани преводи и оригинални текстове на гръцки и латински език с оглед точно разбиране на ключовите термини и концепции.
5. Сравнителен анализ – ще бъде сравнено учението на св. Максим с това на други отци (напр. св. Атанасий Велики, св. Григорий Богослов, Евагрий Понтийски, Псевдо-Дионисий Ареопагит), както и с по-късни богословски интерпретации.

Личен принос

Предстоящата работа представлява опит за цялостен преглед и интерпретация на сотириологичните възгледи на св. Максим Исповедник. Личният принос на автора ще се състои във:

- систематизиране на ключовите аспекти на сотириологичното учение на св. Максим в достъпен академичен формат;
- фокус върху богословската концепция сътворение-грехопадение-въплъщение-спасение в аспекта на синергията и обожението като централни елементи, които са представени не само като догматически, но и като духовно-практически реалности;
- извеждане на съвременната актуалност на учението на светеца чрез връзка между древната традиция и проблемите на съвременната духовност – фрагментация, морализъм, индивидуализъм;
- използване на съвременна научна литература и съпоставка с класически текстове, като по този начин се осигуряват богословска задълбоченост и актуален прочит.

Целта е да се насърчи по-дълбоко вникване в богатството на специфичното богословие чрез личен прочит, размисъл и творчески подход към темата.

Специфика и акценти на изследването

Ключов момент в учението на св. Максим е връзката между Логоса Христос и логосите на сътворените същества. Според св. Максим всяко създание има свой „логос“ – вътрешна същност и цел, заложени от Бога. Човекът, като микрокосмос, съдържа в себе си логосите на цялото творение и чрез своето обожение води целия Космос към Бога. Спасението при св. Максим има космически и есхатологични измерения, надхвърлящи индивидуалното спасение. То се осъществява чрез завръщане на човека към собствения му логос, който е в единство с Логоса Христос. Така целта на човека е не просто морално усъвършенстване, а онтологично обединение с Бога.

1. Въплъщението като основа на спасението

Въплъщението на Христос е централното събитие, което прави възможно спасението. Христос приема не само човешката природа, но и човешката воля, като я обожествява чрез свободно подчинение на Божествената воля.

2. Синергията

Съвместната дейност на човешката и Божествената воля е фундаментална. Св. Максим утвърждава свободното участие на човека в благодатта. Тази концепция е жизненоважна за православно разбиране за духовния живот. Спасението не е едностранен акт на Бога, нито плод на човешки усилия. То е синергичен процес, в който човешката воля свободно се съгласува с Божията воля. Това подчертава активната роля на човека в неговото спасение.

3. Обожение като крайна цел

За св. Максим крайната цел на спасението е обожението – съединение с Бога не по същност, а по енергия. Човекът става причастен на нетварната благодат и постига пълнота на съществуването в Бога.

4. Аскетическо измерение на спасението

Учението на св. Максим включва практически аспекти: подвига, молитвата, борбата със страстите. Спасението не е момент, а процес, който се осъществява в рамките на църковния и евхаристийния живот.

Обожението не е крайно състояние, то е непрекъснато изкачване към Бога чрез молитва, пост, тайнства и аскеза, в концепцията на прехода от благо-битие към вечно-благо-битие. Максимовата сотириология е свързана с цялостен антропологичен и космологичен мироглед, който вижда спасението като преображение на всичко съществуващо.

Заклучение

Учението на св. Максим Изповедник заема централно място в християнската сотириология. То предлага дълбоко разбиране за човешкото спасение като единение с Бога, осъществявано чрез сътрудничество между човешката воля и Божествената благодат. Неговото учение за спасението е неразривно свързано с цялостната визия за човека като същество, призвано към общение с Бога. Разглеждането на сотириологичните му възгледи показва, че спасението е динамичен процес, в който се съчетават Божията благодат и човешката свобода. Това учение, макар формирано преди повече от 1300 години, има съвременна актуалност и предлага богословска основа за разбиране на човешкото достойнство, смисъла на страданието и пътя към преображение на личността. В епоха, в

която духовността често е сведена до морализъм или индивидуализъм, до комерсиализация и „духовен консумеризъм“, Максимо-вото богословие предлага холистична визия, в която участието в живота на Църквата, литургията и аскетическият подвиг са неотделими от догматическата истина.

Богословската дълбочина, екзегетическата прецизност и духовната чувствителност на св. Максим правят неговото учение не само обект на научен интерес, но и източник на вдъхновение за съвременната християнска общност. Изследването на неговите социологични възгледи отваря перспективи за обновление на богословието и за възстановяване на живата връзка между вяра и живот, между истина и любов, между човек и Бог.

ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА

- Библия 1993:** Библия. София, 1993.
- Букова 2002:** Букова, Я. (Прев.). Диспут с Пир (Св. Максим Изповедник). София, 2002.
- Епифанович 2008:** Епифанович, С. Преподобният Максим Изповедник и византийското богословие. София, 2008.
- Каприев 2010:** Каприев, Г. Максим Изповедник: Въведение в мисловната му система. София, 2010.
- Каприев 2011:** Каприев, Г. Византийска философия. София, 2011.
- Каприев 2024:** Каприев, Г. Лекции по византийска философия. София, 2024.
- Нушев 2013:** Нушев, К. Антропологията на свети Максим Изповедник и развитието на православното нравствено богословие. София, 2013.
- Преподобни Максим Изповедник 2016:** Преподобни Максим Изповедник. Творения (превод от руски език по изданието на Православния Свято-Тихоновски институт, 1993). София, 2016.
- Чиликов 2007:** Чиликов, С. Въведение в Богословието на Отците. Пловдив, 2007.
- Цоневски 1986:** Цоневски, И. Патрология. София, 1986.
- Dragas 1985:** Dragas, G. D. The Church in St. Maximus' Mystagogy. Theology, (1). University of Durham, 1985.
- Cooper 2005:** Cooper, A. G. The body in St Maximus the Confessor: Holy flesh, wholly deified. Oxford: OUP Oxford, 2005.

- Louth 2004:** Louth, A. The ecclesiology of Saint Maximos the Confessor. // International Journal for the Study of the Christian Church, 4(2), 109–120, 2004.
- Larchet 1996:** Larchet, J.-C. La divinisation de l’homme selon saint Maxime le Confesseur. Paris: Cerf, 1996.
- Maximus Confessor 1863:** Maximus Confessor. Patrologia Graeca, 91. Paris: Migne, 1863.
- Maximus Confessor 1865:** Maximus Confessor. Patrologia Graeca, 90. Paris: Migne, 1865.
- Ματσούκας 1980:** Ματσούκας, Ν. Α. Κόσμος, άνθρωπος, κοινωνία κατά τον Μάξιμο Ομολογητή. Εκδόσεις Γρηγόρη, 1980.

ДОКТОРАНТ: МАРИЯ ГЕОРГИЕВА

НАУЧЕН РЪКОВОДИТЕЛ: ПРОФ. Д-Р ДАРИН ТЕНЕВ

ФИЛОСОФСКО-ИСТОРИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ

ВЛИЯНИЕТО НА ДРУГИЯ В ЕКЗИСТЕНЦИАЛНАТА ПСИХОАНАЛИЗА НА ЖАН-ПОЛ САРТР

***Abstract:** The present analysis of the influence of the Other in Sartre's existential psychoanalysis aims to highlight the significance of one of the most important and profound concepts in Sartre's phenomenology. The lines from which the central concepts about the Other will be derived are connected to a specific work by Sartre that is undoubtedly worth examining and interpreting, namely Being and Nothingness. This article will focus on Sartre's work from 1943, demonstrating the relationship between the concept of the Other and existential psychoanalysis.*

***Keywords:** existential psychoanalysis, Other, psychoanalysis, Sartre, Freud, recognition*

Увод

Когато става въпрос за психоанализа – било тя свързана със Зигмунд Фройд, поставил нейните основи, или по-късни школи, произлизащи от първоначалния тласък за изследване на психиката и особените ѝ патологии – несъмнено има един елемент, който остава непроменен. Психоанализата изследва човека, неговото съ-съществуване с Другия, както и всички *ситуации*, които биха могли да доведат до промяна в психичния живот на индивида. Настоящият доклад се фокусира върху една сравнително късна интерпретация, дори проява на психоанализата, а именно – *екзистенциалната психоанализа*. Необходимо е да се направи една предварителна бележка, която да върви наред с всеки изследван момент от Сартровата метапсихология. На всеки етап от анализа на Другия е от особено значение той да се разглежда през призмата на *връзката* между Другия и Аз. Аз съм Друг, но същевременно Другият притежава своето за-себе-си. Другостта е измерение, което не е ситуирано статично. Другият е отношение, чрез което Аз и Ти ставаме един Друг чрез комуникацията или интерсубективния акт на погледа, който си разменяме. Динамиката на отноше-

нието с Другия в екзистенциалната психоанализа на Сартр произлиза от изначалния импулс за взаимодействие с другостта/другото, както и за открояване на стойността му по отношение на значението, което придобива за създаване на собствената ни идентичност. За да се достигне до анализ на влиянието на Другия/Другата/другостта, първо е необходимо да се определят границите на изследваното поле.

1. Що е психоанализа?

В една от своите лекции Фройд твърди следното: *„Не зная колко сте чели или слушали за психоанализата. Но заглавието, под което са обявени моите лекции – „Елементарен увод в психоанализата“, ме задължава да се отнасям към вас така, като че ли не знаете нищо и трябва да започнете от самото начало“* (Фройд 1991: 51). Считам, че за да се достигне до определено изследване, е необходимо да се започне от определение на разглежданата област. Психоанализата заема особено място в полето на знанието, въпреки че често е подлагана на съмнения и критики. Важно е да се направи опит за ситуирането на дисциплината дотолкова, че да се изясни как следва да мислим психоанализата, а по-късно и да се открият разликите между традиционната (доколкото може да бъде наречена по този начин) психоанализа и новия метод, който Жан-Пол Сартр предлага в един от най-забележителните си трудове – *„Битие и нищо“*.

В един от своите ранни трудове Фройд изтъква, че *„...тълкуването на сънищата е via regi към опознаването на несъзнаваното в душевния живот“* (Фройд 2020: 567). Фройд ясно показва, че методът не се фокусира единствено върху осъзнатото, а обръща сериозно внимание на несъзнаваното, което е централно понятие в психоанализата. Най-общо може да се твърди, че психоанализата е теоретичен и клиничен подход, целящ да изследва несъзнаваните процеси, влияещи на поведението на индивида, както и неговото мислене и емоции. Изследователският метод изследва несъзнаваното значение на думите, както и обръща внимание на сънищата като основа за разкриването и овладяването на потиснатите желания и вътрешни конфликти (Лапланш, Ж, Понталис 2014: 380). Оттук следва да схващаме психичното лечение като лечение чрез ума, следователно се използват и методи, които действат върху ума (Freud 1953: 283). Психоанализата често бива принижавана единствено до третиране

на физически симптоми, което е погрешно, тъй като тя се стреми да влияе върху вътрешните емоционални процеси, съставляващи същинския ѝ интерес (Freud 1953: 283).

Казаното дава общата представа около психоанализата като дисциплина, но е необходимо да се зададе един по-задълбочен въпрос, който да бъде насочен към връзката между психоанализата и екзистенциалната психоанализа. Следващата част на доклада е насочена към екзистенциалната психоанализа на Жан-Пол Сартр.

2. Екзистенциална психоанализа

Влиянието на Другия в екзистенциалната психоанализа на Жан-Пол Сартр се очертава в книгата на автора от 1943 г., а именно „*Битие и нищо*“. Сартр предлага метод, който значително се различава от Фройдовата психоанализа, но в същото време се доближава до нея. „*Битие и нищо*“ представя нов поглед върху психоанализата, но това не означава, че напълно заклемява емпиричната психоанализа¹. Методологическият подход на френския философ се основава на различен вид философски предпоставки и следва различна изследователска логика. За разлика от Фройд, който се опира на емпирично наблюдение, Сартр залага на специфичната природа на човешкия опит (Cannon 1991: 16 – 17). Неслучайно Сартр отбелязва, че *целта* на метода е да „*дешифрира емпиричните начини на поведение на човека*“ (Сартр 1999: 529). В контекста на Сартровата екзистенциална психоанализа това означава, че не следва да наблюдаваме *как* човек действа, а да се опитаме да разберем *какъв* е смисълът, който влага в своето поведение, избори и т.н. Това, от своя страна, препраща към основната проблематика около „*Битие и нищо*“ – опита на Сартр да схване структурата на човешкото съществуване.

2.1. Екзистенциалната психоанализа: човешката ситуация между битие-за-себе-си и битие-за-Другия

В рамките на своята феноменологична онтология Сартр се заема с един фундаментален въпрос – този за човешкото съществуване. Въпреки че Сартр подхожда внимателно към онтологическото

¹ Използвам термина „емпирична психоанализа“, тъй като Сартр употребява именно това определение, когато пише за Фройдовата психоанализа.

измерение на Хайдегеровото учение, често се различава драстично от идеите на немския философ. Сартр подхожда внимателно към Хайдегер, тъй като счита, че той се фокусира върху един вид битие – това на човека (Калчев 1980: 39). Макар че изхождат от обща феноменологична традиция, може да се твърди, че развиват различно онтологии, както проличава в „*Битие и нищо*“. Хайдегер подхожда възкрателно към въпроса за битието, като го разглежда през анализа на *Dasein*. Изхождайки от „*Битие и време*“, се забелязва, че Хайдегер набляга на един въпрос, който е особено важен и в контекста на Сартр: когато си задаваме въпроса за битието, не бихме могли да питаме директно самото битие, затова ни е необходимо едно привилегировано биващо, което да е способно да зададе този въпрос² (Тенев 2023: 49). Не може да се отрече ролята на Хайдегер в творчеството на Сартр, но несъмнено може да се отбележи, че Сартр преосмисля сериозно въпроса за битието, като го поставя в полето на свободата, нищото и *съзнанието*. Когато става въпрос за Сартр, следва да разбираме съзнанието като един особен вид *открито-разкриване* на съществуващото. Съзнанието е винаги вид откритост, която е обвързана с акта на явяване. Неслучайно Сартр отбелязва, че „*съзнанието е открито-разкриване на съществуващите и съществуващите се явяват заедно пред съзнанието въз основа на тяхното битие [...] И все пак съзнанието може да трансцендира винаги съществуващото не към неговото битие, а към смисъла на това битие*“ (Сартр 1994б: 90). Този акцент предполага навлизане в едно нужно разграничение между типовете битие, както и отношението на съзнанието към тях. Сартр различава три основни модуса на битието: битие-в-себе-си, битие-за-себе-си и битие-за-другия.

Битието в себе си противостои на човека (Калчев 1980: 42). Сартр акцентира върху битието на нещата, които просто *са*. Затова предполагайки, че битието е в себе си, което означава „...*че то не препраща към себе си така, както съзнанието (за) себе си – то е себе си*“ (Сартр 1994: 93). Казаното предполага, че в-себе-си не се отнася към себе си, т.е. то е себе си и не съдържа въпроси за себе си. За-себе-си е тъждествено със себе си, то просто *е*: то просто съществува (Сартр 1994б: 90 – 93).

² Вж.: Хайдегер, М., Битие и време, 2020, С., Изток-Запад, 19 – 20.

Изхождайки от същинския интерес на настоящия доклад, следва да се обърне внимание на следващите две структури: битие-за-себе-си и битие-за-другия, в контекста на екзистенциалната психоанализа, тъй като те са в основата ѝ.

Сартр отбелязва, че отрицанието ни препраща към свободата; „...свободата – към заблуждението, а заблуждението — към битието на съзнанието като условие за нейната възможност“ (Сартр 1994б: 191). Отрицанието е структурата на съзнанието, т.е. съзнанието би могло да отрича. Съзнанието е особен момент от Сартровата онтология и тук се очертава неговата същинска функция: то може да се разграничава. Битие-за-себе-си се отъждествява с човешкото съзнание (Калчев 1980: 42). От факта, че съзнанието има възможността да се разграничава, може да заключим, че битие-за-себе-си отваря поле на свободата. Сартровата философия е неизменно свързана с отрицанието, което ни подсказва, че то е условието за свободата. Сартр разглежда за-себе-си като битие, което е собственото си *нищо*. Оттук можем да изведем същинското разбиране за човешкото съществуване, но най-вече в неговата собствена свобода и отговорност. Съзнанието не просто съществува, както съществува вещта. Ако приемем, че вещта е едно фиксирано битие, което е, то съзнанието трябва да осъществи себе си чрез отрицанието (Сартр 1994: 198). Сартр отбелязва, че „като съзнание битието на съзнанието е съществуване на дистанция от себе си като наличие при себе си и тази нищостна дистанция, която битието носи, е своето битие, е Нищото“ (Сартр 1994б: 198). Отдалечаването от тъждествеността води до възможността за избор, отговорност и отбягване на недобросъвестността.

За-себе-си е. Сартр отбелязва, че „то е, дори и да е само в качеството му на това, което не е, и на не това, което е“ (Сартр 1994б: 199). Въпреки че за-себе-си съществува чрез отрицание, то винаги надхвърля и се проектира към бъдещи възможности. За-себе-си е отворен проект – човекът винаги е в процес на *ставане* и винаги има избор. Неслучайно в „Екзистенциализмът е хуманизъм“ Сартр отбелязва, че „изборът е възможен в определена посока, но онова, което не е възможно, е да не се избира. Аз винаги мога да избирам, но трябва да знам, че дори и да не избирам, по този начин вече избирам“ (Сартр 1994а: 59 – 60). Оттук следва, че човешкото съзнание не може да бъде разглеждано като пасивен но-

сител на несъзнавани импулси (явното разграничение с Фройд), а като една особено активна структура, която винаги е в процес на движение.

За да се достигне до ядрото на екзистенциалната психоанализа, несъмнено трябва да се изследва структурата за-другия. В „*Битие и нищо*“ Сартр представя теорията за Другия, която заема осезаемо място в книгата. Другият е условие за възможността на собственото ни осъзнаване на себе си, а това произлиза от централната идея около Другия – *погледът*.

2.1.3. Поглед – срам, страх и горделивост

Отношението с Другия е *изначално* винаги присъстващо в човешкото съществуване. По този повод Сартр отбелязва, че „*ако другият е по принцип този, който ме гледа, ние трябва да сме в състояние да експлицираме смисъла на погледа на другия*“ (Сартр 1999: 62). Част от анализа на битие-за-другия би следвало да очертае идеята, че съзнанието не би могло да бъде обект за самото себе си. Отношението с Другия е конкретно; то няма възможността да бъде сведено до каквато и да е обектна връзка³. Сартр подчертава, че „*да-бъдеш-видян-от-другия*“ (Сартр 1999: 62) е фундаменталното отношение, което не е единствено възможност, а факт – фактът, че съществува една постоянна възможност да бъдем видени от Другия. „*Да-бъдеш-видян-от-другия*“ е истината за самото „*виждане-на-другия*“ (Сартр 1999: 62). Оттук можем да изведем един от най-съществените белези на Другия – той има възможността да предизвиква емоции като страх и срам. От друга страна, емоциите имат възможността да се трансформират. Ако Другият породи страх у нас, този страх има възможността да бъде преодолян. Страхът или срамът имат възможност да променят начина, по който възприемаме реалността (Sartre 1948: 36). Погледът на Другия повдига реакции (срам, страх, гордост) – тези реакции са най-първичните разкрития, които правят другите. Вече очертах, че Азът е обект за Другия, но актът на гледане ни превръща в субекти – съзнания, които могат да бъдат наблюдавани и уязвявани. Неслучайно Сартр отбелязва възможно най-ранната форма на срам – библейския

³ Срв.: Сартр, Ж.-П., Битие и нищо, Т. 2., С., Наука и изкуство, 1999, 62. Сартр отбелязва, че „аз съм този, чрез който „съществува“ (il y a) някакъв свят, тоест този, който по принцип не би могъл да бъде обект за самия себе си“.

мит за грехопадението. Френският философ изтъква, че „срамът е чувството за първичното грехопадение не поради това, че съм осъзнал една или друга грешка, а просто поради това, че съм „попаднал“ в света, в средата на вещите и че се нуждаем от посредничеството на другия, за да съм това, което съм ...като обект на този, който е възприемал моята собствена обективност“ (Сартр 1999: 110). Ние преживяваме себе си, но чрез погледа на Другия.

От друга страна, е страхът – Другият не е някой, който просто ни гледа или има възможност да ни нарани, а е способен да ни направи уязвими. Страхът е особен вид откриване на собственото ни битие като обект. Това означава, че другите ни възприемат и имат възможността да ни оценяват. Азът навлиза в чуждо съзнание – може да бъде уязвим, несигурен, уплашен. В основата на страха стои „уплаха на непосредствената ми обектност, доколкото тя бива преодоляна и трансцендирана от възможности, които не са мои собствени възможности“ (Сартр 1999: 109). Когато се страхуваме, ние сме надминати от чужда възможност – ние сме уязвими пред Другия. Сартр отбелязва, че насочвайки се към собствените си възможности, ние имаме възможността да се изплъзем от страха, но е необходимо да схванем обектността си като несъществуваща. Следва да се отдръпнем от това да виждаме себе си просто като обекти в чужди възможности; следва да започнем да възприемаме другите като обекти в своя собствен свят (Сартр 1999: 109). Разглеждайки възможностите на Другия като просто налични, тоест не-преживени-от-мен – възможностите на другия престават да бъдат заплаха. Тук се появява и една особена опция – извоюването на нашето битие-за-себе-си. Това е възможно чрез собственото ни „съзнание (за) мен като постоянно огнище на безкрайни възможности“ (Сартр 1999: 109).

Друг важен аспект е гордостта. Според Сартр тя не изключва първичния срам (Сартр 1999: 112). По думите му гордостта е двузначно чувство, което е свързано с признанието на Другия като субект. Ние следва да *признаем*, че Другият има поглед, който ни прави обекти. *Отговорни* сме за собствената си обектност, като акцентираме на собствената си отговорност и нуждата тя да бъде приета. Затова френският философ акцентира върху това, че „гордостта е отначало примирение – аз съм горд, че съм това, трябва отначало да съм се примирил с факта да бъда само и единствено

това“ (Сартр 1999: 112). Става въпрос за една реакция на бягство и дори заблуждение, тъй като „аз се опитвам да се схвана като афицирац Другия чрез моята обектност“ (Сартр 1999: 112). Това е бягство от срама, но и заблуда, тъй като нямаме възможност да действваме директно върху съзнанието на Другия.

„Срам, страх и гордост са следователно моите първични реакции, които са само различни начини, чрез които признавам Другия за недостижим субект, и те включват в себе си едно разбиране за моята самост, което може и трябва да ми послужи като мотивация да конституирам Другия като обект“ (Сартр 1999: 113). Тези реакции са най-съществените, изразяващи екзистенциалното разкритие на Аза пред Другия. Това означава, че не са просто емоции, а са в състояние да създадат особен конфликт между Аза и Другия. Именно затова в основата на конфликта стои нашето съществуване като свободен проект, но въпреки това Другият ни прави обекти. Това поражда срам, страх и гордост – погледът стои в основата на заплахата на собствената ни субективност.

Сартр умело вплита идеите около „*Битие и нищо*“, и особено теорията за Другия, в романа сценарий, който пише за живота на Фройд⁴. Намирайки място за теми като погледа и начина, по който другите възприемат Фройд – несигурност и уязвимост пред лични и професионални затруднения. Очакванията на другите пораждат у Фройд особен вид уязвимост, която самият Фройд откроява под натиска и неодобрението на нестандартните му теории и практика⁵.

3. *La mauvaise foi* срещу *Das Unbewusste*: Сартр срещу Фройд

Както посочва Сартр, има немалко прилики между емпиричната и екзистенциалната психоанализа (Сартр 1999: 511 – 533). Но съществува една линия, която е особено важна – Сартровата метапсихология залага на конкретни избори, а Фройдовата психоанализа на несъзнавани действия и ситуации. Конфликтът между Сартровата концепция за *лошата вяра* (или недобросъвестността; *la mauvaise foi*) и Фройдовото *несъзнавано* стои като един от основните разделителни пунктове между Фройд и Сартр.

⁴ Вж.: Сартр, Ж.-П., Фройд, С., Захарий Стоянов, 1999, прев. О. Стамболийски.

⁵ Вж.: Сартр, Ж.-П., Фройд, С., Захарий Стоянов, 1999, прев. О. Стамболийски.

Сартр поставя под сериозно съмнение възможността да се лъжем *сами*. „*Битие и нищо*“ изтъква важен проблем – възможността за самозаблуждаване. Лошата вяра е контрапункт на фройдисткото несъзнавано. Тук следва да се очертаят идеята около лъжата спрямо някой *друг* и парадоксът на *самозаблудата*. Лъжата спрямо себе си е свързана с вътрешно разделение на субекта. Става въпрос за това, че съществува един Аз, който е в ролята на лъжец, и *друг*, който бива измамен; т.е. винаги има някой друг, когото ние лъжем (Vinolo 2022: 67). Проблемът за Сартр е обвързан именно с изискването на лъжата да има Аз и Друг, т.е. измамник и измамен. Самозаблуждението е в центъра на проблематиката поради факта, че ако лъжем себе си, това предполага, че влизаме в ролята на лъжец и измамен. Основният въпрос е обвързан със структурата на съзнанието и възможността за самозалъгване. Трябва да кажем, че самозалъгването е възможно поради структурата на нашето съзнание, което има способността да се лъже само, т.е. няма нужда от несъзнавано (Vinolo 2022: 67 – 71).

В една от своите лекции Фройд дава пример, който изобразява цензурата като митнически контрол (Фройд 1990: 206). Фройд описва цензурата като митнически служител, който е в средата между несъзнаваното и съзнанието и не допуска определени мисли и желания да преминат (Vinolo 2022: 67 – 71). Митничарят на Фройд е в ролята на цензурата, която е вид фигура на контрол между съзнанието и несъзнаваното. Разделението на психиката, което ни предлага Фройд, е проблем за Сартр, защото „*Аз съм Аз, но не съм То*“ (Сартр 1994: 161). Човекът няма привилегирована позиция, свързана с безсъзнателната психика; тоест ние не бихме могли да бъдем автентични, ако в нас има То (Сартр 1994: 161). Самозаблудата е състояние, при което Азът съзнателно се лъже, за да избегне отговорността и дори свободата. Самият механизъм на цензурата според Сартр е проблем. „*Цензурата трябва да познава онова, което потиска [...] трябва да избира, а за да избира – трябва да си представя*“ (Сартр 1994: 163). Оттук можем да заключим, че цензурата не би могла да бъде несъзнателна – или съзнава, или се самозаблуждава. Проблемът за несъзнаваното е обхванен, затова накратко може да се твърди, че изхождайки от критиката на Сартр, несъзнаваното изисква съзнание, което едновременно знае и не знае – тук идва самозаблудата като отговор на този казус⁶.

⁶ Срв.: Vinolo, S., La psychanalyse existentielle: 1927 – 1943. Sartre (tout) contre Freud, 67 – 71.

Самозаблудата има възможността да замени несъзнаваното, като надхвърли ограниченията на изтласканите импулси във Фройдовата психоанализа. Това би могло да се осъществи, ако приемем идеята на Сартр, че човек осъзнава определена ситуация, но избира да се самозаблуждава, за да избегне отговорността и тревогата. Сартр отхвърля възможността за психично раздвоение в рамките на съзнанието, което е пряко свързано към несъгласието с несъзнаваното. Съзнанието не е в състояние да потисне нежеланите мисли и да ги ситуира в несъзнаваното, тъй като няма как да не знае какво точно потиска (Сох 2009: 33).

За да утвърди своята позиция, че несъзнаваното е осеяно с противоречия, Сартр умело използва психоаналитично съмнение относно несъзнаваното, което е отправено от австрийския психоаналитик Вилхелм Щекел. Сартр очертава идеята на Щекел, че в основата на немалко психози стои съзнателното (Сартр 1994: 165). Подчертавайки патологичното заблуждение на фригидните жени⁷, които отказват да признаят определени удоволствия, Сартр умело отбелязва, че проблемът не е свързан с желанието да скрият комплекси, а е свързан с желанието да не признаят определени начини на поведение (Сартр 1994: 166 – 167).

Какво всъщност правят фригидните жени? Не става въпрос, че фригидните жени потискат несъзнавано желание, а за *съзнателна* стратегия за самозаблуда. Всъщност те разсейват вниманието от удоволствието, защото по този начин ще бъдат фригидни, но под прикритието на лошата вяра. Конструирайки идентичността си чрез отричане на удоволствието, това означава, че актът е напълно съзнателен избор. Това е и причината понятия като *либидо* или *комплекс* да не са в състояние да обяснят определени състояния, които са нужни за съзнателен проект, избор и целенасоченост⁸.

⁷ Вж.: Stekel, W., *Frigidity in Woman*, Vol 1, Chapter V., Psychology of the frigid woman, NY: Horage Liveright, 1929.

⁸ Вж.: Сартр, Ж.-П., *Интимни отношения*, С., Фама, 2016, прев. М. Колева. Сартр умело вмъква идеите си около „лошата вяра“ в разказа. Литературната интерпретация успява да илюстрира идеите на Щекел, но пряко свързани с несъгласието на Сартр относно несъзнаваното. Главните герои Анри, Пиер и Люлю са свързани с особени интимни отношения, които показват жената като носител на удоволствие, но в същото време го отрича – типичен пример за самозаблуда (Срв.: Webber, J., *Reading Sartre*, NY: Routledge, 2011, 121 – 122).

3.1. Екзистенциалната психоанализа пред проблема за-другия сред Другите

Въпреки някои критики срещу Сартр, свързани с това, че пропуска един важен аспект от известната си трилогия структури на битието, а именно **битие-сред-другия**⁹, не може да отречем, че от гледна точка на екзистенциалната психоанализа това не е правилно. Сартр не въвежда понятието битие-сред-другите, но несъмнено не отрича социалния свят; напротив, той стои като условие за конкретната ситуация на индивида. Другият не е обстойно изследван в частта, посветена на екзистенциалната психоанализа, но той отразява скрито структурата на конфликта, която е изразена чрез идеята за фактичността. Ситуацията на индивида винаги е във връзка с Другия, но човек е осъден да приема или отхвърля. Битието сред другите оформя човешката реалност, но е неизменно обвързано със свободния проект, който препраща към теорията за Другия.

Сартр твърди, че целта на екзистенциалната психоанализа е да дешифрира емпиричните начини на поведение, като изходната точка е обвързана с опита. Изборът предвещава определен начин на поведение; това е фундаменталният начин, по който човек избира мястото си в света. От една страна, Другият е замаскиран под идеята, че самосъзнанието не е затворено в себе си, поради факта, че погледът на Другия ни прави уязвими, видими и разпознавани. Дешифрирането на начините на поведение е неизменно свързано с Другия; той е онзи, който ни вижда и е свидетел на нашите действия. Сартр говори за мимика и жест, дори изказаната дума – тези състояния са насочени към външно съзнание – към някой Друг, който следва да ги разчете. Въпреки това този нюанс на липса на Другия в екзистенциалната психоанализа може да се разчете като проблем, особено ако методът се приложи в клинична ситуация¹⁰.

⁹ Темата е обсъдена в: Grane, M., Proceedings and Addresses of the American Philosophical Association, 1971 – 1972, Vol. 45 (1971–1972), 22–41.

¹⁰ Срв.: Cannon, B., Sartre and Psychoanalysis, op. cit. Бети Кенън изследва реален случай от практиката, който показва действителното приложение на екзистенциалната психоанализа. Може да бъдат забелязани както предимствата, така и недостатъците на метода.

4. Вместо заключение

Вместо обобщение ще вметна някои по-нататъшни разгръщания на екзистенциалната психоанализа. Проектът около екзистенциалната психоанализа не се изчерпва с „*Битие и нищо*“. Сартр умело въвежда екзистенциалната проблематика в няколко книги¹¹, в които показва как всъщност можем да видим приложението на екзистенциалната психоанализа. Най-известната и впечатляваща със своя обем¹², биографията на Гюстав Флобер, засяга основополагащи теми около метода. Споменатата биография е добър пример, който показва, че индивидът търси одобрението на другите, за да изрази своята идентичност.

В „*Идиотът на семейството*“ (том II) Сартр описва живота на Флобер като съчетание между външни влияния, конструиращи неговото битие и лични взаимоотношения, които са фундаментални за анализа на човека. В биографията Сартр засяга теми като решителността, пасивната дейност и конструираната пасивност. По думите на Сартр Флобер е човек, който негодува от положението, което му е наложено от собственото му семейство (Sartre 1987: 3). Проектът на екзистенциалната психоанализа е свързан със схващането на комплексите, които ще бъдат схванати от гледна точка на Другия (Сартр 1999: 533). Семейството на Флобер налага норми, които са в противовес на желанието за конструираност и съществуване на индивида.

„*Човек е осъден да бъде свободен*“ (Сартр 1994а: 28) е сред най-известните твърдения на Сартр, които очертават връзката между идеята за захвърлеността и отговорността за създаване на собствена идентичност. Въпреки че човекът е свободен, свободата е в свят, в който Другият също е свободен. Стана ясно, че погледът е фундаментален за връзката между Аз и Другия. Погледът ни поставя в положение, в което е необходимо действие или реакция – осъдени сме да избираме, да бъдем свободни – отговорни за себе

¹¹ Имам предвид следните: „Бодлер“ (1947), „Маларме, или поетът на нищото“ (1953), „Свети Жьоне – актьор и мъченик“ (1952), „Идиотът на семейството – Флобер“ (1971 – 1972), „Думите“ (1963). Срв.: Райнова, И., Жан-Пол Сартр, Философът без Бог, П., ЕА, 1994. Райнова обстойно обсъжда идеите около свети Жьоне, като обръща внимание на концепции като Другия, за-себе-си и т.н., 173 – 180.

¹² Биографията на Флобер е значителен труд, поместващ се в пет тома.

си, но и пред Другия. Сартр правилно отбелязва, че човекът е като антрополог – ние по необходимост навлизаме във връзка с Другия, но не стоим статично пред него, а винаги сме в ситуация спрямо него (Sartre 1972: 84). Критикувайки несъзнаваното, Сартр ни показва, че вместо да виждаме закодирани несъзнавани желания, трябва да „събудим“ екзистенцията си, за да се опитаме да разберем своето собствено битие¹³.

ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА

- Бинсвангер, 2017:** Бинсвангер, Л., *Сън и екзистенция*, С., Критика и хуманизъм, 2017.
- Райнова, 1995:** Райнова, И., *Жан-Пол Сартр, философът без Бог*, София, 1995.
- Калчев, 1980:** Калчев, И., *Екзистенциализмът на Жан-Пол Сартр*, Наука и изкуство, София, 1980.
- Лапланш, Ж., Понталис Ж.-Б., 2014:** Лапланш, Ж., Понталис, Ж.-Б., *Речник на психоанализата*, София, Колибри.
- Сартр, 1994а:** Сартр, Ж.-П., *Екзистенциализмът е хуманизъм*, София, 1994.
- Сартр, 1994б:** Сартр, Ж.-П., *Битие и нищо*, Том 1, София, 1994.
- Сартр, 1999:** Сартр, Ж.-П., *Битие и нищо*, Том 2, София, 1999.
- Сартр, 2016:** Сартр, Ж.-П., *Интимни отношения*, С., Фама, 2016, прев. М. Колева.
- Сартр, 1999:** Сартр, Ж.-П., *Фройд*, С., Захарий Стоянов, 1999, прев. О. Стамболийски.
- Тенев, 2023:** Тенев, Д., *Три лекции върху Хайдегер*, София, Изток-Запад, 2023.

¹³ Несъзнаваното и сънят са пряко свързани, затова може да се обвържат с опита за бягство от неосъзнатите желания – необходимо е да се обърне внимание на това, че сънят всъщност показва екзистенциалната ситуация на субект. Подобна интерпретация може да се забележи у Мишел Фуко при коментара, свързан с текста на Лудвиг Бинсвангер – „*Сън и екзистенция*“. Фуко отбелязва, че „ако при спането съзнанието заспива, то в съня екзистенцията се събужда“ (с. 67). Тълкувайки казаното, може да се отбележи, че отговорността на съня остава в обсега на човека, а не е в плен на несъзнаваното. Събуждайки екзистенцията си, ние показваме истинското си присъствие в собствения си живот. Срв.: Бинсвангер, Л., *Сън и екзистенция*, С. Критика и хуманизъм, 2017, прев. А. Колева, С. Събева.

- Фройд, 2020:** Фройд, З., *Тълкуване на сънищата*, С., Колибри, 2020, 567, прев. М. Дилова.
- Фройд, 1990:** Фройд, З., *Въведение в психоанализата*, Наука и изкуство, София, 1990.
- Cannon, 1991:** Cannon, B., *Sartre and Psychoanalysis*, Kansas. University Press of Kansas., 1991, 16–17.
- Edwards, 2022:** Edwards, 2022: Edwards, L. M., *Sartre's Existential Psychoanalysis*, 2022.
- Cox, 2009:** Cox, G., *Sartre and Fiction.*, London: Continuum., 2009.
- Freud, 1953:** Freud, S., *A case of hysteria, three essays on sexuality and other works*, The Hogarth Press and the Institute of Psycho-Analysis, 1953.
- Grane, 1971–1972:** Grane, M., „*Sartre and the Other*“././ Proceedings and Addresses of the American Philosophical Association, 1971–1972, Vol. 45, pp. 22–41.
- Vinolo, 2022:** Vinolo, S., *La psychanalyse existentielle: 1927–1943. Sartre (tout) contre Freud*, L'Harmattan, 2022.
- Sartre, 1948:** Sartre, J-P., *Esquisse d'une théorie des émotions*, 2nd ed, Paris, Hermann&Cie, 1948.
- Sartre, 1971:** Sartre, J-P., *The Family Idiot, Volume 2*, 1971.
- Sartre, 1972:** Sartre, J-P., *Situations IX*, 1972.
- Stekel, 1929:** Stekel, W., *Frigidity in Woman* Vol 1, Chapter V., Psychology of the frigid woman, NY: Horage Liveright, 1929.
- Webber, 2011:** Webber, J., *Reading Sartre*, NY: Routledge, 2011.

ДОКТОРАНТ: ЛЮДМИЛ СПАСОВ

НАУЧЕН РЪКОВОДИТЕЛ: ДОЦ. Д-Р СТЕФАН РАЙЧЕВ

ФАКУЛТЕТ ПО ИКОНОМИЧЕСКИ И СОЦИАЛНИ НАУКИ

МЛАДИТЕ ХОРА И ЗЕЛЕНАТА ИКОНОМИКА: НОВО НАЧАЛО ЗА ИЗГУБЕНОТО ПОКОЛЕНИЕ? ТЕОРЕТИЧЕН ПРЕГЛЕД НА ВЗАИМОВРЪЗКИТЕ МЕЖДУ ФЕНОМЕНА НЕЕТ И ЗЕЛЕНАТА ТРАНСФОРМАЦИЯ НА ПАЗАРА НА ТРУДА, АНАЛИЗ И ПРЕПОРЪКИ

***Abstract:** The present report aims to examine the potential of the green economy as a tool for the social integration of young people who are not in education, employment, or training (the NEET group). The central question is to what extent the green transition can serve as a lever for reducing youth unemployment and social exclusion, by combining economic growth, environmental sustainability, and social justice. The report seeks not only to provide a critical analysis of the current situation but also to propose directions for future policies and research that could transform the green transition into a socially just process and open new perspectives for the so-called „lost generation.“ Methodologically, the study adopts an interdisciplinary approach that brings together a theoretical review of classical and contemporary economic concepts of growth, sustainable development, and the green economy; an analysis of empirical data on Bulgaria and the European Union (Eurostat, ILO, national surveys); a critical review of EU policy documents (Youth Guarantee, European Green Deal, NextGenerationEU); as well as a synthesis of academic research on the role of STEM education.*

***Keywords:** NEET, green economy, STEM*

I. Теоретичен преглед на „зелената икономика“ и групата NEET

Концепцията за зелена икономика възниква като отговор на нарастващото осъзнаване, че традиционният модел на икономически растеж, основан на интензивна употреба на невъзобновяеми ресурси и екологична деградация, не може да бъде устойчив в дългосрочен план. Терминът *зелена икономика* започва да придобива популярност през 80-те години на XX в., когато екологичните и

социални последици от индустриализацията и икономическия растеж започват да се разглеждат по-сериозно. Основните концепции, които водят до дефинирането на понятието *зелена икономика*, произтичат от погледа за устойчиво развитие на ООН и Конференцията на ООН по околната среда и развитие проведена се в град Рио да Женеиро през 1992 година, която акцентира върху устойчивото развитие като основа на бъдещото икономическо планиране. През 2008 г. Програмата на ООН за околна среда (UNEP) започва да популяризира понятието, като започва да представя *зелени икономики* като път към глобално икономическо възстановяване след глобалната икономическа криза. В последните десетилетия зелената икономика се превърна в едно от най-важните направления в икономическата теория и практика. Докладът на UNEP “Towards a Green Economy” (2011) дефинира тази парадигма като икономика, която съчетава подобряване на човешкото благосъстояние и социалната справедливост с ограничаване на екологичните рискове и дефицити. В европейски контекст понятието получи конкретно институционално измерение чрез Европейската зелена сделка, която поставя целта за климатична неутралност до 2050 г. и изисква мащабна трансформация на производството, потреблението и трудовите пазари. В този смисъл зелената икономика не е просто енергийна или технологична иновация, а цялостна рамка за социална и икономическа промяна. Зеленият икономически модел се стреми да обедини икономическия растеж с опазването на околната среда и социалната справедливост. Съгласно дефиницията на Програмата на ООН за околна среда (UNEP), зелената икономика е такава, която „води до подобряване на човешкото благосъстояние и социална справедливост, като същевременно значително намалява екологичните рискове и ресурсния дефицит“ (UNEP, 2011). В основата ѝ стои идеята, че природната среда и икономическото развитие не са взаимно-изключващи се категории, а взаимообвързани и зависими системи. В този контекст зелената икономика не се свежда до „екологизация“ на съществуващите индустрии, а предполага цялостна структурна трансформация.

Паралелно с тази трансформация европейските общества се изправят пред предизвикателството, свързано с младите хора извън системите на заетост, образование и обучение – т.нар. NEETs (Not in Employment, Education or Training). Феноменът NEET представ-

лява едно от най-значимите социално-икономически предизвикателства пред съвременните общества. Той не е просто статистически индикатор, а комплексна категория, която отразява уязвимостта на младите хора, процесите на социална изолация и структурните слабости на пазара на труда. Според *Eurofound* анализът на NEET е от решаващо значение за разбирането на социалната устойчивост, тъй като високите нива на NEET сигнализират за дълбоки структурни проблеми в образованието и икономиката. В контекста на зеления преход този анализ придобива допълнителна стойност, защото поставя въпроса доколко зелената икономика може да се превърне в *ключ* за активирането на младежите NEET и тяхната успешна социална интеграция.

Терминът NEET възниква в британската социална политика през 90-те години на XX в., като за един от неговите автори, популяризирайки и анализирайки критично термина се определя британският социолог Анди Фърлог. Постепенно понятието NEET се утвърждава като аналитичен инструмент в рамките на Европейския съюз. В научната литература той се разглежда едновременно като форма на *скрита безработица* според *Eurofound* и като индикатор за социално изключване. Теорията на човешкия капитал, разработена и развита от Гари Бекер и Теодор Шулц, подчертава, че образованието и квалификацията са решаващи за включването в пазара на труда (Schultz, 1961). От тази гледна точка NEET младежите олицетворяват неизползван капитал – ресурс, който остава блокиран поради липса на подходящи умения. Концепцията на Бурдийо, представена в неговия труд „Формите на капитала“, показва че липсата на мрежи и социални връзки допълнително възпрепятства икономическата реализация, докато Амартия Сен със своята „теория за способностите“ подчертава, че истинското развитие не се измерва единствено чрез доход или икономически растеж, а чрез реалните възможности на хората да водят пълноценен живот – да имат достъп до образование, здраве и социална справедливост и свобода на избор. Обобщено, Сен вярва, че социалната интеграция зависи не само от наличните ресурси, но и от способността на индивида да ги превърща в реални възможности за действие (Sen, 1999). Потвърждение за „силните съпротиви“ за интеграция на NEET идва и от това, че тя е силно хетерогенна група – вътре в нея има различни подкатегории, които се различават по степен на уяз-

вимост и причини за неучастие, като основно групите могат да се характеризират като обезкуражени младежи, които не търсят работа поради липса на надежда, млади родители или грижещи се за член на семейството, младежи в сивата икономика, които работят без трудов или граждански договор. Всички тези групи: обезкуражени безработни, преждевременно напуснали училище, млади родители, лица с увреждания или заети в неформалната икономика, поставят NEET в центъра на европейските политики и фиксират този проблем като ключов за бъдещето на пазара на труда. В България хетерогенността е още по-изразена заради регионални неравенства, етнически различия и социална сегрегация. Според икономиста Стефано Карчилио именно тази разнородност на групата NEET затруднява прилагането на универсални политики и изисква персонализирани интервенции, базирани на профилиране, индивидуален подход и дългосрочна подкрепа (Carcillo et al., 2015). Политики, насочени не само към икономическо включване, но и към преодоляване на културни, образователни и инфраструктурни бариери са нужни за активирането на тази група.

I. Анализ и взаимовръзки между зелената икономика и NEET в ЕС и България

Причините за попадането в групата NEET могат да се търсят в образователни дефицити, социално-икономически фактори и културни или психологически бариери. Преждевременното отпадане от училище, бедността, липсата на трудов опит и социалната изолация ограничават възможностите за реализация. Една от социалните бариери е добре разгледана от концепцията на американския психолог Джефри Арнет (2004) за „изгряваща зрелост“, която показва, че в модерните общества младежите удължават периода на преход към пълнолетие, но при NEET особено това удължаване често не е избор, а последица от социално-икономически затруднения. В този смисъл NEET може да се разглежда като индикатор за социалната устойчивост на зеления преход. Зелената икономика предполага съчетаване на екологични и социални цели. Както отбелязва британският икономист и преподавател Кейт Рауърт, автор на „икономиката на палачинката“ (“*Doughnut Economics: Seven ways to think like a 21-Century Economist*”): устойчивото общество може да се развива само ако съществува „сигурно и справедливо

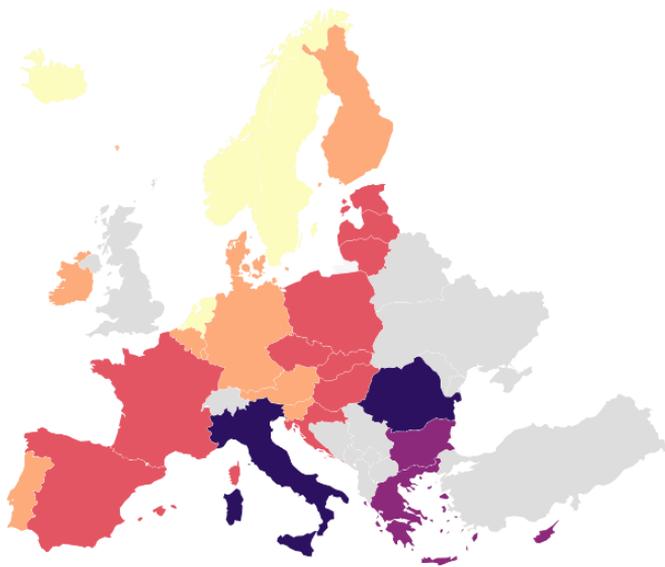
пространство“ между социалните основи и екологичните тавани. Високият дял на NEET сигнализира за ерозия на социалните основи, което подкопава устойчивостта на екологичния преход. Интеграцията на NEET следователно е не просто въпрос на социална политика, а структурно условие за успеха на зелената икономика. Когато пазарът на труда е ошетен от неизползвания си потенциал, това се превръща не само в социално предизвикателство, но и в спирачка за икономическия растеж на засегнатите държави. Според данни на Eurostat (2022) средният дял на NEET в ЕС е 11,7%, докато в България достига 14,5%, или около 140 000 души. Делът е особено висок сред жените и младежите в селските райони. За разлика от държави като Германия и Австрия, където развитите системи за дуално обучение поддържат ниски нива на NEET (Eichhorst, 2015), в България слабата връзка между образование и трудов пазар задълбочава проблема. Това представлява сериозно предизвикателство за пазара на труда и системата на образование.

NEET % по държави в ЕС

данни на Eurostat за 2022 година

NEET rate

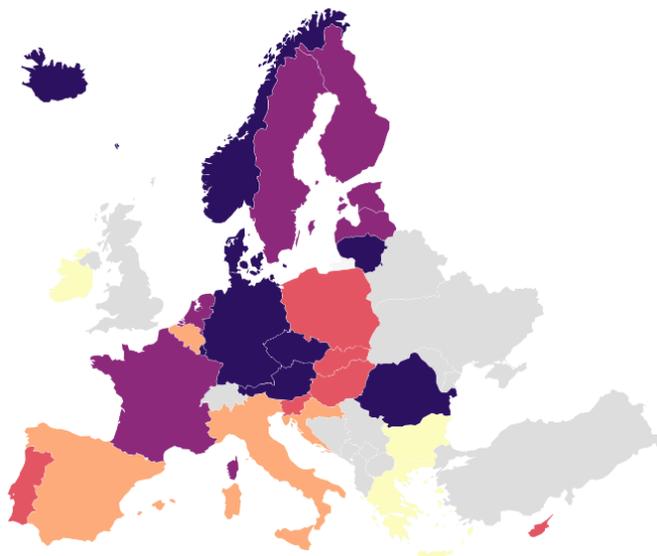
< 7.32 7.32–10.44 10.44–13.56 13.56–16.68 ≥ 16.68

Фиг. 1. % NEET по държави в ЕС

NEET % съотношение 2015 - 2022

Данни на Eurostat за лица между 15 - 29 год.

Фиг. II. Прогрес на NEET за период по държави в ЕС

Основните фактори, които водят до маргинализация на младежите, са многопластови и се проявяват едновременно на структурно, институционално и индивидуално равнище. Причините за отпадане от образователната система и за изключване от пазара на труда не могат да бъдат сведени до едноизмерни обяснения, а представляват сложна комбинация от социални, икономически, културни и личностни предпоставки. Един от водещите фактори за социална изолация сред младите хора е недостатъчното образование и липсата на професионални умения. Множество изследвания показват, че младите без завършено средно образование са в значително по-висок риск да останат извън пазара на труда и образованието в сравнение с връстниците си с по-висока степен на квалификация. В България проблемът с ранното отпадане от училище остава сериозен – през 2022 г. делът на младежите, напуснали образователната система преждевременно, е 12,5%, като това е особено видимо сред ромската общност и в селските райони.

Така недостигът на образование и умения се превръща в първа бариера за успешната социална и икономическа интеграция. Към този фактор се прибавят и редица социално-икономически и териториални бариери. Бедността и ниските доходи на домакинствата, липсата на заетост сред родителите, ограничената достъпност на ключови обществени услуги – транспорт, интернет или здравеопазване – възпрепятстват равните възможности на младежите да участват активно в обществото. Висока уязвимост се наблюдава при младежи от малцинствени групи и от изолирани региони, за които ограниченията са едновременно структурни и социални. Проучвания сочат, че именно поради комбинация от ниска квалификация и неблагоприятна социално-икономическа среда. Друг съществен проблем е липсата на професионален опит, която създава парадоксална ситуация: работодателите търсят кандидати с опит, но младите нямат възможност да го придобият, защото не биват наемани. Това структурно противоречие често води до обезкуражаване, отслабена мотивация и отдръпване от пазара на труда. В съчетание с разочарование от предишни неуспехи и липсата на ясна перспектива за кариерно развитие младежите постепенно губят увереност в собствените си възможности и се затварят в състояние на социална пасивност. Не на последно място, културните и психологическите бариери допълнително задълбочават проблема. В някои социални общности трудът не се възприема като основна ценност, а семейните задължения – особено сред младите жени – често се оказват по-приоритетни от участието в пазара на труда. Личностни фактори като ниска самооценка, липса на ролеви модели и отсъствие на ментори ограничават личната инициатива и изграждането на професионална идентичност. Съвременните теории за развитието на младежта подчертават, че преходът към зряла възраст се удължава – етап, наречен „изгряваща зрялост“, обхващащ периода между края на тийнейджърските години и края на двадесетте. Тази отложена икономическа независимост допринася за по-ниска активност на пазара на труда и засилва риска от социална изолация.

В обобщение, маргинализацията на младежите не е резултат от единен фактор, а от сложното преплитане на образователни дефицити, социално-икономически затруднения, липса на професионален опит и културно-психологически пречки. Тези взаимносвър-

зани причини изискват интегриран и многостранен подход при разработването на политики, насочени към тяхната успешна социална и икономическа интеграция. Този социален феномен носи сериозни последици не само за индивидуалното развитие на младите хора, но и за икономическата конкурентоспособност и социалната устойчивост на държавите членки. Съчетаването на двата процеса – зеления преход и интеграцията на NEET младежите – очертава стратегическа възможност: ако зелената икономика се разглежда не просто като технологична революция, а като социален феномен, тя може да се превърне в инструмент за мобилизиране на младите хора, които иначе биха останали трайно извън пазара на труда. В този контекст образованието и подготовката за „зелени умения“ – особено в областта на науката, технологиите, инженерството и математиката (STEM) – придобиват ключово значение, тъй като предоставят основата за реализация в нововъзникващите сектори на устойчивата икономика. Сякаш точно тук отново като потвърждение на концепцията на Кейт Роуърт сигурността и справедливото пространство между социалните основи (образование, заетост, социална сигурност) и екологичните тавани (климат и природни ресурси) са един от ключовете за откриване на икономическия потенциал на групи като NEET. Тази рамка ясно показва, че решаването на проблема с NEETs младежите е тясно свързано от успеха на зеления преход: без социална кохезия и включване на уязвимите групи устойчивата екологична трансформация е невъзможна. Една от целите на този доклад е да изведе не само критичен анализ на настоящото състояние, но и да предложи насоки за бъдещи политики и изследвания, които да превърнат зеления преход в социално справедлив процес и да отворят нови перспективи пред т.нар. „изгубено поколение“.

Едно от централните следствия от тази трансформация е промяната на пазара на труда. Международната организация на труда прогнозира, че до 2030 г. зеленият преход може да създаде около *24 милиона нови работни места* в сектори като възобновяема енергия, устойчиво земеделие, енергийна ефективност, зелено строителство и управление на отпадъци. В същото време се очаква и изместване на традиционни професии, което изисква не само инвестиции в технологии, но и сериозна социална адаптация. Теоретично това може да се интерпретира през концепцията за индуст-

риалните трансформации, чийто автор е венецуелският икономист Карлота Перес, според която всяка технологична вълна води до промяна на уменията и структурите на заетост (Perez, 2004). В случая на зеления преход новите професии често са свързани с технически и дигитални компетентности, но и с умения за адаптивност и учене през целия живот. Точно тук се открива връзката с феномена NEET. Групата на младите хора, които не учат, не работят и не се обучават, е една от най-уязвимите в контекста на икономически и социални промени. Тяхната хетерогенност — обхващаща както обезкуражени безработни, така и преждевременно напуснали образованието или млади родители – ги поставя в положение на висок риск от трайна социална изолация. Ако зелената икономика бъде реализирана единствено като технологичен проект, без съпътстващи социални политики, NEET младежите ще останат извън нейния обхват, което може да доведе до задълбочаване на неравенствата.

Съществуват обаче и противоположни възможности – такива, които определят образованието като ключово. Теориите за човешкия капитал подчертават, че образованието и квалификацията са решаващи за икономическото включване. В рамките на зелената икономика това означава, че целенасочени инвестиции в STEM образование и програми за придобиване на зелени умения могат да трансформират NEET от социален проблем в икономически ресурс. Теорията за справедливия преход (*Just Transition*) допълнително изяснява, че интеграцията на уязвими групи, каквито определено са NEET, не е второстепенна мярка, а основно условие за успеха на зеления преход. От гледна точка на екологичната икономика икономисти и автори като Хърман Дейли и Робърт Костанца определят този процес за необходим, за да се постигне не само баланс между икономика и природа, но и социална справедливост в рамките на същия баланс. В този смисъл можем да затвърдим, че връзката между зелената икономика и NEET младежите е двустранна (Constanza, R. et al., 1997). От една страна, младите хора извън образование и заетост са най-застрашени от нови форми на социално изключване, породени от трансформацията на пазара на труда. От друга страна, именно зелената икономика предлага нови възможности за тяхното включване чрез достъп до зелени работни места, които често изискват средно образование и практически

умения, а не непременно академични дипломи. Така интеграцията на NEET се превръща в критерий за социалната легитимност на зелената икономика и в показател за нейната устойчивост. Възможност, но и предизвикателство. Според анализа на *Global Affairs* делът на младежите NEET нараства в световен мащаб, превръщайки всеки 5-и човек в NEETs, като ключови причини са **психичното здраве и високата цена на живота**, които изключват младите от образование и трудова заетост ([globalaffairs](#)). Тази тенденция показва, че много млади хора не са пасивни по избор, а се сблъскват със системни бариери, които ги оставят извън възможностите за развитие. Именно затова ЕС работи усилено чрез различни програми и инициативи за интеграция на NEET, включително политики за заетост, обучение и психосоциална подкрепа.

II. Европейски програми и политики за интеграция на NEET

Интеграцията на младите хора извън образование, заетост и обучение (NEET) се превърна в стратегически приоритет на Европейския съюз след финансовата криза от 2008 г., когато техният дял значително нарасна. С времето акцентът се измести от краткосрочни социални мерки към структурни политики, насочени към заетост, образование и квалификация. В условията на зеления преход този въпрос придобива ново измерение, тъй като социалното включване на NEET се разглежда не само като инструмент за намаляване на неравенствата, но и като условие за икономическа конкурентоспособност и устойчиво развитие. Сред ключовите стратегически рамки се открояват: *Европейската зелена сделка (2019)*, *инициативата NextGenerationEU*, *Европейската програма за умения (2020)* и *концепцията за „справедлив преход“*, формулирана от *Международната организация на труда (2015)*. На практика редица европейски програми – сред които особено важен е Европейският социален фонд плюс – подкрепят държавите членки в прехода към зелена и дигитална икономика чрез финансиране на обучение, преквалификация и насърчаване на равните възможности, като по този начин допринасят едновременно за намаляване на дела на NEET и за устойчивото развитие на Съюза.

Друга подобна инициатива на ЕС е „Гаранция за младежта“ с основна цел намаляване на нивата на безработица сред младите

хора и за осигуряване на повече възможности за тях в трудовия пазар, свързана със зелената икономика чрез интегрирането на екологично устойчиви практики и възможности за работа в зелени сектори. Нейният фокус е да осигури на всеки млад човек до 29 години предложение за работа, стаж или обучение в рамките на четири месеца след отпадане от образованието или загуба на работа. По данни на Европейската комисия (2020) програмата е достигнала до над 24 милиона младежи в ЕС, но резултатите варират значително в различните държави. Например механизмите на програмата „Фокус върху зелени работни места“, „Подкрепа за предприемачество в зелената икономика“ и „Обучение и преквалификация в зелени технологии“, допринасят за подобряване на картината на NEETs в страните, които са успели да интегрират успешно тези програми. От програмата са се възползвали почти всички държави, членки на ЕС, като Финландия и Испания са отличници с интегрирането и развитието на зелени умения сред младите. Гаранцията за младежта е инструмент за привличане на млади хора към зелени работни места и за развиване на умения, свързани със зелената икономика. Това едновременно намалява процента на NEETs и подпомага екологичния преход на икономиката, като отговаря на нуждите от устойчив растеж и социално включване. Финландия често се сочи като пример за успешно внедряване на „Младежка гаранция“. Там програмата съчетава държавна подкрепа с местни инициативи и индивидуален подход към всеки млад човек. Над 80% от включените младежи намират работа или продължават образованието си в рамките на шест месеца, което показва високата ефективност на модела. Австрия също демонстрира положителни резултати благодарение на тясната връзка между „Младежка гаранция“ и развитата система за дуално обучение, която позволява плавен преход от образование към заетост. В България, Румъния и Италия ефектът е значително по-ограничен, основно поради слаб институционален капацитет и недостатъчна координация с работодателите.

Следващ ключов инструмент е *Европейската програма за умения (2020)*, която поставя акцент върху развитието на „зелени умения“ – компетентности, свързани с възобновяемата енергия, енергийната ефективност, кръговата икономика и устойчивото производство. Тези умения трябва да бъдат комбинирани с дигитална

грамотност, критическо мислене и адаптивност. Според Организацията за икономическо сътрудничество и развитие (OECD) зелените работни места изискват съчетание от твърди и меки умения – техническа експертиза, иновативност, работа в екип и предприемачески дух. Именно STEM образованието, което изведохме като основен инструмент за набавяне на нужни умения за зеления сектор, създава такава комбинация, като подготвя младите хора не само за конкретни професии, но и за участие в динамичен и трансформиращ се пазар на труда. Германия и Австрия демонстрират как интеграцията на STEM и зелените умения в системите за дуално обучение може да доведе до устойчиви резултати. Специализациите в сфери като възобновяеми енергийни източници, енергийна ефективност и устойчиво строителство създават възможности за младите хора да навлязат в нови професии, които са в основата на зеления преход. В резултат нивата на NEET в тези страни остават едни от най-ниските в ЕС – под 7%. Дания също прилага успешен модел, основан на партньорство между държавата, бизнеса и синдикатите, като програмите за зелени умения включват и младежи с ниска квалификация, предоставяйки им практическа подготовка, съобразена с нуждите на работодателите.

Европейската зелена сделка и свързаните с нея инициативи като NextGenerationEU подчертават, че социалната справедливост е неразделна част от екологичната трансформация. Концепцията за „справедлив преход“, развита от Международната организация на труда, акцентира върху необходимостта зеленият преход да създава нови възможности именно за уязвимите групи, включително NEET младежите. Финландия и Дания показват, че когато зелените политики се използват като инструмент за социална мобилизация, интеграцията на NEET се постига чрез индивидуализирани услуги, местни центрове за обучение и практическа заетост в новите зелени сектори. За разлика от това в България съществува риск инвестициите да бъдат усвоени основно от вече включените в образованието и пазара на труда групи, докато NEET младежите остават извън обхвата на мерките.

В български условия политиките за интеграция на NEET младежите срещат сериозни предизвикателства. Въпреки участието в инициативата „Младежка гаранция“, както изведохме, страната продължава да има един от най-високите дялове на NEET в ЕС –

около 14,5% според Eurostat (2022). Причините са комплексни: недостатъчно развито дуално обучение, липса на регионално покритие на социалните услуги, слаба връзка между образование и пазар на труда и ограничено участие на работодателите в програми за стажове и обучение. Националните стратегии, финансирани чрез Европейския социален фонд, често остават фрагментарни и не достигат до най-уязвимите групи – млади жени в селските райони или представители на етнически малцинства. Планът за възстановяване и устойчивост на България предвижда изграждането на STEM центрове, дигитална инфраструктура и програми за развитие на зелени умения. Това е важна стъпка, която съответства на европейската визия за създаване на зелена работна сила. Въпреки това, ако тези инвестиции не бъдат съчетани с целенасочена работа с NEET младежите, съществува риск да бъдат усвоени основно от вече интегрираните в образованието и пазара на труда групи, задълбочавайки социалното разделение. Ако си позволим да направим сравнение между най-добре внедрените мерките за преход към зелена икономика държави и България, могат да се изведат няколко ключови разлики. Успешните модели се характеризират с институционална стабилност и дългосрочна визия, докато в България инициативите често са краткосрочни и фрагментарни. Там, където дуалното обучение и успешното партньорство свързват образованието с пазара на труда, младежите получават реален достъп до зелени професии. В същото време успешните държави разглеждат зеления преход като възможност за социална мобилизация, докато в България остава риск инвестициите да се ограничат до вече включените групи. Ясно се откроява, че интеграцията на NEET в зеления преход не може да се осъществи чрез единични програми, а изисква системен подход, който да съчетава ранна интервенция срещу отпадането от училище, програми за преквалификация и стажове, стимули за работодателите и социална подкрепа за най-уязвимите младежи. Само чрез подобна интегрирана рамка зеленият преход може да се превърне в инструмент за социална мобилизация, вместо да задълбочава съществуващите неравенства. Безспорен пример е финландският модел, който подчертава значението на индивидуалния подход и локалните партньорства. За България това би означавало развитие на регионални центрове за подкрепа на младежите, които да предлагат персонализирани планове за образование, обучение и заетост,

съобразени със специфичните особености на местната икономика. Подобни центрове могат да се превърнат в ключов механизъм за достигане до млади хора в селски райони и сред уязвими общности, където традиционните програми често не проникват. Датският опит показва, че партньорството между държавата, бизнеса и синдикатите е условие за ефективен и социално приобщаващ зелен преход. В България подобен подход следва да се развие чрез засилено участие на работодателските организации в програми за стажове, наставничество и обучение по време на работа, както и чрез потясна координация между министерства, местни власти и социални партньори. Само по този начин може да се преодолее сегашната фрагментация на политиките.

И сякаш за да затвърдим тромавия подход за интеграция на NEETs групата, изследванията показват, че интеграцията на младите хора от тази категория в зелената икономика зависи от комбинация от структурни, институционални и културни фактори. Проблемът не може да бъде решен чрез еднократни програми или фрагментарни интервенции, а изисква системен и устойчив подход, който обединява образованието, пазара на труда и социалната политика. Устойчивост, постоянство и визия са ключът за успех. На първо място, решаващ е факторът „образование и умения“. Теорията на човешкия капитал от Нобеловия лауреат Гари Бекер и концепцията за капацитетите на индийския икономист Амартия Сен затвърждават тенденцията, че без базови знания и умения младите хора не могат да реализират своя потенциал. Именно затова STEM образованието и развитието на зелени умения се очертават като стратегически път за активиране на NEET. Тези умения не само увеличават шансовете за заетост, но и разширяват социалните възможности на младите, като ги правят част от глобалния проект за устойчиво развитие. На второ място, ключова е институционалната рамка. Европейските примери – Германия, Австрия, Финландия и Дания – показват, че успешната интеграция изисква силни институции, устойчиви политики и ясно разпределение на отговорностите между държавата, бизнеса и образователните институции. Там, където институциите са слаби или липсва координация, програмите често се превръщат във формални мерки без дългосрочен ефект, както е в случая на България. На трето място, социалният капитал и културните фактори също са определящи.

Както отбелязва Бурдийо, социалните мрежи и връзки са ресурс, който улеснява достъпа до образование и заетост (Bourdieu, 1986). NEET младежите често са изолирани от подобни мрежи, особено в контекста на етнически и регионални неравенства. Затова успешните политики включват елементи на менторство, подкрепящи общности и индивидуален подход, които да възстановят социалните връзки и доверието в институциите. Четвърти критичен фактор е връзката между националната и европейската рамка. Докато Европейската зелена сделка и инициативи като *Youth Guarantee* и *European Skills Agenda* задават стратегическата визия, ефективността на тези инструменти зависи от тяхното национално прилагане. В страни с ограничен институционален капацитет, каквато е България, успехът ще зависи от способността да се адаптират европейските политики към местните условия и да се създадат устойчиви партньорства на регионално ниво. И не на последно място, изключително важен фактор е и социалната справедливост като принцип на зеления преход. Както подчертава британският икономист Кейт Роуърт, устойчивото развитие може да бъде постигнато само в рамките на „сигурното и справедливо пространство“, където социалните основи са гарантирани (Raworth, 2017). В този смисъл интеграцията на NEET е не просто икономическа задача, а морално и политическо изискване за легитимността на зелената трансформация.

България разполага с уникална възможност чрез Плана за възстановяване и устойчивост да изгради модерна инфраструктура за STEM обучение, дигитални и зелени компетенции. Особено важно е средствата от Плана за възстановяване и устойчивост да не бъдат насочени към „леснодостъпните“ вече интегрирани групи. Успехът ще зависи и от способността да се създадат устойчиви връзки между образованието, пазара на труда и бизнеса, както и от целенасочената подкрепа за най-уязвимите групи. Примери от други европейски държави показват, че интеграцията на NEET е възможна, когато програмите са дългосрочни, координирани и социално приобщаващи. Това изисква въвеждане на целеви механизми за включване на NEET – например квоти за участие, финансови стимули за работодателите да наемат младежи без предишен опит, както и ваучери или стипендии за обучение в STEM и зелени специалности. В дългосрочен план страната трябва да развие систе-

мен подход, който съчетава ранна интервенция срещу отпадането от училище, гъвкави програми за преквалификация и социална подкрепа за най-уязвимите. Само чрез подобна интегрирана рамка България може да превърне зеления преход от външно наложено предизвикателство в стратегическа възможност за социална мобилизация и устойчиво развитие.

III. Заключение

Когато говорим за зеления преход и зелената икономика, трябва да знаем, че NEET се превръща в критичен индикатор за социалната му устойчивост. Ако значителна част от младите остане изключена от процеса на трансформация, зелената икономика рискува да се превърне в източник на нови неравенства. Обратно, ако NEET бъдат активно включени чрез инвестиции в STEM образование и развитие на зелени умения, те могат да се превърнат в ключов двигател на устойчивото развитие. Европейските политики като *Youth Guarantee*, *European Skills Agenda* и *European Green Deal* очертават стратегическа рамка за този процес, но тяхната ефективност зависи от националното прилагане и адаптация към местните контексти. Зеленият преход не е само технологичен курс към декарбонизация, а изпитание за социалната тъкан на европейските общества. В рамките на този доклад показахме, че интеграцията на младите хора извън образование, заетост и обучение (NEET) е структурно условие за успеха на устойчивата трансформация. В светлината на Европейската зелена сделка (цел за климатична неутралност до 2050 г.) и съпътстващите инструменти (NextGenerationEU, Европейска програма за умения, „справедлив преход“ на ILO) зеленият дневен ред придобива и ясно изразено социално измерение: той е легитимен само ако укрепва „сигурното и справедливо пространство“ между социалните основи и екологичните норми. Фактологичната картина подчертава спешността (Raworth, 2012). По данни на Eurostat за 2022 г. делът на NEET в ЕС е около 11,7 – 12,7% (в зависимост от използваната възрастова група), а в България достига приблизително 14,5% – близо 140 хиляди млади хора. Тази картина не е само национална статистика, тя е индикатор за ерозия на социалните основи, която може да компрометира екологичния преход. В същото време Международната организация на труда оценява потенциала на зеления преход да генерира милиони нови работни места до 2030 г., особено във възобновяемата

енергия, енергийната ефективност, устойчивото строителство, управлението на отпадъци и кръговата икономика. Тоест съществува измерима „възможност за съответствие“ между предлагане (NEET като неизползван човешки капитал) и нарастващо търсене на зелени умения.

Теоретичният преглед в доклада „Младите хора и зелената икономика: Ново начало за изгубеното поколение?“ утвърждава, че обвързването на зеления растеж със социална справедливост е не просто допълнение, а необходимост за устойчивостта на трансформацията. Теорията на човешкия капитал, концепцията за капацитетите и социалният капитал показват, че образованието, уменията и социалните мрежи са решаващи за включването на младите хора в обществото и зелената икономика. А тя, от своя страна подчертава, че устойчивото развитие е възможно само ако икономическите и природните граници бъдат съчетани със справедливо разпределение на възможностите. Емпиричният опит на европейските държави ясно демонстрира, че там, където институциите са стабилни, образованието е тясно свързано с пазара на труда и се инвестира в STEM и зелени умения, интеграцията на младите хора извън образование и заетост е постижима и води до трайни резултати. Обратно, при фрагментарни политики и слаба координация между държава, работодатели и местни общности, ефектите остават ограничени и уязвимите групи трудно се достигат. В този смисъл заключението е ясно: устойчивата зелена икономика е възможна само ако върви ръка за ръка със социалното включване. За да се постигне това, са нужни не изолирани мерки, а системен и координиран подход, който съчетава образование, професионална подготовка, социална подкрепа и активна роля на работодателите, националните политики и гражданския сектор. Само така зеленият преход може да се превърне в истинско „ново начало“ за младите хора и в инструмент за преодоляване на рисковете от социална изолация.

Критичен извод от доклада е, че „зелени умения“ не означава основно висша технология, напротив, много от предстоящите работни места са средно- и техникум-профилни (монтаж и поддръжка на ВЕИ, енергийна реновация на сгради, управление на материали и отпадъци, логистика в кръгови вериги). Това отваря реалистични входове за NEET чрез кратки, практикоориентирани траектории, ако са подкрепени с наставничество и платени стажове. Комбинацията: „твърди“ технически умения, плюс диги-

тална грамотност, плюс меки умения (работа в екип, решаване на проблеми), е минималната „зелена кошница“ за устойчиво включване. Тук STEM образованието играе ролята на системен „усилвател“ – не само знание, а способност за учене през целия живот.

Социалната легитимност на зеления преход ще се измерва и по това доколко трансформира „изгубеното поколение“ в поколение с перспектива. Теоретичният преглед на доклада аргументира, че интеграцията на НЕЕТ е повече от социална грижа: тя е икономическа рационалност (използване на латентен трудов потенциал), демографска необходимост (свиваща се работна сила) и политическа стабилност (намаляване на риска от перманентно изключване). Успехът изисква устойчивост и последователност: многогодишни рамки, стабилно финансиране, ясни индикатори за проследяемост, каквито могат да бъдат например дял НЕЕТ, процент завършили зелен модул, заетост 6/12 месеца след завършване – конкретни, лесно измерими индикатори, целящи да се проследи доколко успешен е ползваният модел за интеграция на НЕЕТ. Разбира се, изключително важна е и прозрачността: публична отчетност, както и хоризонтална координация между министерства, общини, училища, бизнес и граждански сектор.

В заключителен план, стратегическият избор е ясен. Ако зелената трансформация бъде реализирана като социален проект – с ранна интервенция, масово развиване на зелени умения, мостове към реални работни места и адресиране на културните и психологически бариери – България и ЕС могат да превърнат риска от перманентно изключване в ресурс за устойчив растеж. Ако остане предимно технологична и проектно-фрагментарна, тя ще задълбочи неравенствата и ще подкопае собствената си легитимност. Ето защо интеграцията на НЕЕТ следва да бъде използвана като „тест за надеждност“ за справедливостта на прехода, а заглавието на този доклад – „Младите хора и зелената икономика: ново начало за „изгубеното поколение?“ – да стане програмна рамка за политики, които измеримо намаляват дела на НЕЕТ и увеличават дела на младите, намерили път към зелените професии.

С други думи: устойчивият преход е социално приобщаващ преход. Той започва с признанието, че няма зелена икономика без активирани млади хора, и завършва с това, че всяка „зелена“ инвестиция е и инвестиция в човешки капитал. Именно тук „новото начало“

престава да бъде метафора и се превръща в измерима цел – с по-нисък дял на НЕЕТ, по-висока заетост в зелени сектори и по-устойчиво общество. Зеленият преход предоставя уникален шанс за създаване на нови работни места и устойчив растеж, но неговата легитимност и ефективност ще зависят от способността да се гарантира, че никой няма да бъде изключен от този процес. Ако този шанс бъде използван, зелената икономика може да се превърне в ключ за активиране на изгубеното поколение и за изграждане на едно по-справедливо, иновативно и устойчиво общество.

ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА

- Alkire, S. 2015:** The Capability Approach and Well-Being Measurement for Public Policy. OPHI Working Paper No. 94. Oxford: University of Oxford. < <http://www.ophi.org.uk> > (30.09.2025).
- Arnett, J.J. 2000:** Emerging Adulthood: A Theory of Development from the Late Teens through the Twenties. *American Psychologist*, Vol. 55, No. 5
- Bourdieu, P. 1986:** The Forms of Capital. In: Richardson, J.G. (ed.) *Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education*. New York: Greenwood Press.
- Becker, G. S. 1962:** Becker, Gary S. Investment in Human Capital: A Theoretical Analysis. *Journal of Political Economy*, Vol. 70, No. 5, Part 2: Investment in Human Beings, pp. 9–49. Chicago: The University of Chicago Press.
< <https://www.jstor.org/stable/1829103> > (30.09.2025).
- Carcillo, S., Fernández, R., Königs, S. & Minea, A. 2015:** NEET Youth in the Aftermath of the Crisis: Challenges and Policies. *OECD Social, Employment and Migration Working Papers*, No. 164. Paris: OECD Publishing.
DOI: <https://dx.doi.org/10.1787/5js6363503f6-en> (30.09.2025).
- Costanza, R., Cumberland, J.H., Daly, H., Goodland, R. and Norgaard, R.B. 1997:** *An Introduction to Ecological Economics*. Boca Raton, FL: CRC Press
- Европейска комисия 2019:** Европейска комисия. Европейска зелена сделка.
< https://commission.europa.eu/strategy-and-policy/priorities-2019-2024/european-green-deal_en > (30.09.2025).

Европейска комисия 2020: Европейска комисия. NextGenerationEU.

<https://next-generation-eu.europa.eu/index_en> (30.09.2025).

Европейска комисия 2020: Европейска комисия. Европейска програма за умения.

<https://employment-social-affairs.ec.europa.eu/policies-and-activities/skills-and-qualifications/european-skills-agenda_en> (30.09.2025).

Европейска комисия 2020: Европейска комисия. Youth employment support.

<https://commission.europa.eu/strategy-and-policy/priorities-2019-2024/economy-works-people/youth-employment-support_en> (30.09.2025).

Eurofound 2012: NEETs: Young people not in employment, education or training – Characteristics, costs and policy responses in Europe. Luxembourg: Publications Office of the European Union.

<<https://www.eurofound.europa.eu/en/publications/2012/neets-young-people-not-employment-education-or-training-characteristics-costs-and>> (30.09.2025).

Eurofound 2016: Eurofound. Exploring the diversity of NEETs. Luxembourg: Publications Office of the European Union, 2016.

МТСП (Министерство на труда и социалната политика) 2012:

Актуализирана национална стратегия за демографско развитие на населението в Република България (2012 – 2030). София: МТСП.

Спасов, Л. 2023: STEM образование и неговото влияние върху намаляването на NEETs в България и ЕС. Доклад, представен на Юбилейна международна научна конференция „Интердисциплинарният подход в приложното поле на икономическите и социалните науки“.

Global Affairs 2025: *Why youth NEETs rise worldwide — mental health, cost of living.* <<https://globalaffairs.org/commentary-and-analysis/blogs/why-youth-neets-rise-worldwide-mental-health-cost-of-living>> (30.09.2025).

ILO 2015: International Labour Organization. Guidelines for a just transition towards environmentally sustainable economies and societies for all.

<<https://www.ilo.org/media/435091/download>> (30.09.2025).

- OECD/Cedefop **2014**: OECD, Cedefop. Greener Skills and Jobs. OECD Green Growth Studies. Paris: OECD Publishing. DOI: <http://dx.doi.org/10.1787/9789264208704-en> (30.09.2025).
- Perez, C. 2004**: Technological Revolutions, Paradigm Shifts and Socio-Institutional Change. In: Reinert, E. (ed.) Globalization, Economic Development and Inequality: An Alternative Perspective. Cheltenham: Edward Elgar.
- Raworth, K. (2012)**: *A Safe and Just Space for Humanity: Can we live within the doughnut?* Oxfam Discussion Paper, February. Oxford: Oxfam. Available at: < https://www-cdn.oxfam.org/s3fs-public/file_attachments/dp-a-safe-and-just-space-for-humanity-130212-en_5.pdf > (Accessed: [05.11.2025]).
- Raworth, K. 2017**: Doughnut Economics: Seven Ways to Think Like a 21st – Century Economist. London: Random House Business.
- Sen, A. 1999**: Sen, Amartya. Development as Freedom. Oxford: Oxford University Press.
- Schultz, T.W. 1961**: Investment in human capital. The American economic review, 51(1), pp. 1–17. **UNEP (United Nations Environment Programme) 2011**: Towards a Green Economy: Pathways to Sustainable Development and Poverty Eradication: UNEP. <https://sustainabledevelopment.un.org/content/documents/126GER_synthesis_en.pdf> (30.09.2025).
- United Nations 1993**: Report of the United Nations Conference on Environment and Development (Rio de Janeiro, 3–14 June 1992). Volume II: Proceedings of the Conference. New York: United Nations.

ДОКТОРАНТ: ЗВЕЗДОМИРА ТОДОРОВА

НАУЧЕН РЪКОВОДИТЕЛ: ДОЦ. Д-Р МАРГАРИТА РУСЕВА

ФАКУЛТЕТ ПО ИКОНОМИЧЕСКИ И СОЦИАЛНИ НАУКИ

ГЪВКАВОСТТА КАТО СТРАТЕГИЧЕСКИ РЕСУРС: УПРАВЛЕНСКИ МЕТОДИ И УСТОЙЧИВО РАЗВИТИЕ

***Abstract:** The present report examines the impact of flexible management methods on the development and competitiveness of organizations in a dynamic and competitive business environment. It presents the theoretical and practical aspects of flexibility as a managerial, organizational, and production category that determines the ability of enterprises to adapt, optimize, and improve. The concepts and tools of modern management approaches Lean Management, Six Sigma and Lean Six Sigma are analyzed, through which process improvement, quality improvement, sustainability and efficient use of resources are achieved.*

***Keywords:** flexibility; flexible management methods; Lean Management; Six Sigma; Lean Six Sigma*

Историята на управленската мисъл показва, че всяка епоха поставя различни акценти върху факторите, които осигуряват успеха на предприятията. В класическите теории доминират ефективността и рационалното използване на ресурси, по-късно акцентът се измества към човешкия фактор и организационната култура, а в съвременността водещо място заемат иновациите, устойчивостта и способността за приспособяване. Глобализацията, дигитализацията и технологичните революции доведоха до нов тип икономическа среда – динамична, несигурна и силно конкурентна, а в тези условия традиционните подходи вече не са достатъчни за дългосрочен успех.

Водещите компании осъзнават, че гъвкавостта се превръща в ключов фактор за тяхната икономическа ефективност, устойчивост и конкурентоспособност, тъй като позволява своевременно адаптиране към промените и изграждане на стратегически предимства. Гъвкавостта предполага въвеждане на иновационни бизнес модели и интеграция на гъвкави производствени, логистични и

маркетингови стратегии. Тя обхваща способността на бизнес организациите не само да оптимизират и преразпределят ресурсите си между различни дейности, но и да въвеждат иновации, които да отговорят на динамично променящите се изисквания на клиентите. Днешният пазар вече не търси единствено голям обем на производство, а се фокусира върху предлагането на иновативни и персонализирани решения, съобразени с конкретните потребителски очаквания.

В научната литература за понятието „гъвкавост“ липсва единно, общоприето и ясно определение. То може да бъде интерпретирано в различни условия – икономически, организационни и производствени – като дефинициите претърпяват промени според неговото функционално предназначение, обхват и приложение. Под влияние на фактори като силна конкуренция, съкращаване на жизнения цикъл на продуктите, ускорени технологични промени и глобализация на пазарите редица автори разглеждат гъвкавостта като ключов елемент за дългосрочна устойчивост и ефективност.

Гупта и Бъзкот подчертават практическото измерение на понятието, като отбелязват, че „гъвкавостта е способността на производствената система да се справя с промените и да го прави ефективно“ (Gupta and Buzacott 1996: 234). С това авторите я поставят редом до цената, качеството и доставките като една от основните цели на мениджмънта.

Волберда насочва вниманието към организационното ниво. Той подчертава, че „динамичният процес изисква нови организационни форми“, които да могат едновременно да изследват нови възможности и да ги използват ефективно, да променят своевременно стратегическия си фокус и да адаптират нормите и ценностите си, като същевременно съхраняват основните принципи чрез корекция на отклоненията, но да не забравят, че „гъвкавост без стабилност води до хаос“ (Volberda 1996: 360). Бойер и Леонг посочват, че „при изучаването на гъвкавостта е от съществено значение да се изготви предварително дефиниция на конкретния вид или видове гъвкавост, които ще бъдат разглеждани“ (Boyer and Leong 1996: 496).

Голдън и Пауъл предлагат по-универсална дефиниция, според която „гъвкавостта се определя като способността за адаптация“ (Golden and Powell 2000: 376). Ласи и съавтори подчертават, че

„поради новите рамкови изисквания е необходима по-висока гъвкавост в разработката на продукти“ (Lasi et al. 2014: 239). Авторите я свързват със съкращаването на иновационните цикли, постигането на ресурсна ефективност, индивидуализацията на търсенето и необходимостта от ускорено вземане на решения.

Гъвкавостта е свойството на дадена система, процес или организация да реагира адекватно и своевременно на промени в заобикалящата среда чрез адаптиране на своите структури, функции или поведение, като запазва своята ефективност.

Видове гъвкавост

1. Производствена гъвкавост (Manufacturing Flexibility)

Производствената гъвкавост е една от най-изследваните категории. Тя се отнася до възможността на производствените системи да се адаптират бързо, ефективно и икономически изгодно към промени и разнообразие в продуктовия асортимент, обемите, технологичните изисквания и колебанията в търсенето. През последните години традиционният модел на масово производство постепенно отстъпва място на индивидуализираните продукти, като икономите от мащаба се заменят с икономии от обхвата, а продуктовото разнообразие се превръща във водещ източник на конкурентно предимство. С навлизането на индустриалните роботи и нарастващата автоматизация производствените системи постигат значителни подобрения в качеството на индивидуалните продукти. Нарастващото им търсене, съчетано със съкращаващи се жизнени цикли и засилена глобална конкуренция, поставя предприятията пред необходимостта да изграждат по-високи нива на гъвкавост.

Производствената гъвкавост се явява ключов механизъм за приспособяване към тези промени, позволявайки едновременно управление на разнообразието в продуктовия микс и на вариациите в пазарното търсене. Предизвикателство за фирмите е намирането на баланса между гъвкавост и ефективност, който осигурява устойчивост на производствените процеси.

В опит да систематизират различните проявления на производствената гъвкавост и да улеснят предприятията при планирането и управлението Сети и Сети предлагат една от най-широко използваните класификации. Те разграничават следните основни типове:

- Гъвкавост на оборудването (Machine Flexibility) ;
- Гъвкавост на процесите (Process Flexibility);
- Продуктова гъвкавост (Product Flexibility);
- Обемна гъвкавост (Volume Flexibility);
- Гъвкавост на маршрутите (Routing Flexibility);
- Гъвкавост при разширяване (Expansion Flexibility);
- Оперативна гъвкавост (Operation Flexibility);
- Производствена гъвкавост (Production Flexibility);
- Пазарна гъвкавост (Market Flexibility);
- Гъвкавост на програмата (Program Flexibility);
- Гъвкавост при обработка на материали (Material Handling Flexibility) (Sethi and Sethi 1990: 298).

2. Стратегическа гъвкавост

Стратегическата гъвкавост съчетава устойчивост и адаптивност, съхранявайки основните принципи и организационен капацитет, като в същото време чрез нея може да се променят приоритети, да се пренасочват ресурси и да се откриват нови пазарни и технологични възможности. Тя включва своевременно разпознаване на промените в средата, вземане на адекватни управленски решения и готовност за ревизия на вече предприети действия.

Шимизу и Хит подчертават управленските процеси, чрез които предприятията трябва да поддържат готовност за промяна на посоката на развитие. Те определят дългосрочната гъвкавост като „способността на организацията да разпознава съществени промени във външната среда, бързо да насочва средства към нови посоки на действие в отговор на тези промени и своевременно да открива и предприема мерки“, изтъквайки значението на своевременно реакция за избягване на стратегически слабости (Shimizu and Hitt 2004: 45).

Сушил дефинира стратегическата гъвкавост като „проактивни, както и реактивни стратегически ходове за промяна, както вътрешно, така и външно, чрез използване на жизненоважните и желани аспекти на устойчивостта на организацията“ (Sushil 2015: 113). Авторът добавя в това определение основни елементи като организационна култура, ключови компетенции, бранд и стратегическо позициониране, разглеждайки стратегическата гъвкавост като взаимодействие между стабилност и трансформация, при

което устойчивите ресурси се съчетават с възможности за промяна и иновации.

Според Де Тони и Тончия стратегическата гъвкавост е концептуална „надстройка“ върху оперативната гъвкавост, която измерва не само промените в практиките, а и ефектите от тях върху представянето на организацията. Те систематизират понятието, като го класифицират в четири основни категории: темп на промяна на приоритетите в конкурентната среда, широта на възможните насоки за развитие, бързина на преминаване от една дейност към друга и разнообразие на потенциалните нови направления на дейност (De Toni and Tonchia 2005: 532).

3. Организационна гъвкавост

Организационната гъвкавост се определя като способността на предприятието да адаптира своите вътрешни структури, процеси и култура към променящите се условия на средата. Докато стратегическата гъвкавост е насочена към вземане на решения на макро-ниво и към реакция на външни фактори, организационната гъвкавост се проявява на оперативно и структурно ниво, като осигурява реализацията на стратегическите намерения. Де ла Гала-Веласкес я определят като „организационен фактор за преразпределение и реструктуриране на материалните и нематериалните ресурси, както и на стратегическите и оперативните процеси“ (De la Gala-Velásquez 2023: 221).

Съл дефинира организационната гъвкавост като „способността да се идентифицират и улавят възможностите по-бързо от конкурентите“, като тя включва в себе си стратегическа, портфейлна и оперативна гъвкавост (Sull 2010: 1).

Организационната гъвкавост осигурява бърза, координирана и резултатна реакция на настъпващи промени чрез целенасочено и рационално използване на финансови, материални и човешки ресурси. Гъвкавата организация не допуска натрупване на излишни разходи или блокиране на производствени мощности, а насочва ресурсите там, където те могат да генерират най-голяма стойност. Тя предполага развит аналитичен капацитет за своевременно улавяне на пазарните сигнали, основан на наблюдение на клиентските предпочитания, проследяване на технологичните тенденции и оценка на конкурентните действия. Високата степен на гъвкавост

се изразява в способността да се трансформират тези наблюдения в иновационни проекти – нови продукти, услуги или управленски практики, които да добавят стойност. Организационната гъвкавост е пряко свързана с характеристики като децентрализация на властта, отворена комуникация, плоски управленски структури и способност за бърза пренастройка на производството.

4. Оперативна гъвкавост

Оперативната гъвкавост се отнася до способността на предприятието да реагира бързо и ефективно на краткосрочни промени в бизнес средата. Тя е свързана с оперативното управление на ресурсите, процесите и задачите, така че производството и организационните функции да се приспособяват своевременно към външни и вътрешни фактори (внезапни промени в поръчките от клиенти, колебания в обема на производството или неочаквани прекъсвания на доставките). Както отбелязва Съл, оперативната гъвкавост представлява „умението на организацията да се възползва едновременно от възможностите за увеличаване на приходите и за намаляване на разходите в рамките на основния си бизнес по-бързо, ефективно и последователно от конкурентите“ (Sull 2010: 6). Това изисква въвеждане на системи за регистрация и споделяне на информацията, необходима за идентифициране на нови възможности, както и изграждане на процеси за превръщане на корпоративните приоритети в целенасочени действия. Понятието „оперативна гъвкавост“ се разглежда като по-задълбочено от „производствена гъвкавост“ и включва всички процеси (дизайн, закупуване, дистрибуция, маркетинг, услуги и т.н.), не само производство. Оперативната гъвкавост има тактически и краткосрочен характер. Тя се проявява чрез:

- адаптиране на производствените графици и капацитет;
- оптимизиране на наличните ресурси (работна сила, материали, машини);
- използване на инструменти за бързо пренасочване на потоци и задачи;
- управление на запасите и логистичните операции при променливи.

5. Гъвкава заетост

Човешкият капитал е сред най-важните ресурси за всяка организация. Производителността и конкурентоспособността на фирмите пряко зависят от професионалната компетентност, мотивацията и способността на персонала да се адаптира към технологичните и организационните промени. Гъвкавата заетост представлява алтернативна форма на организация на труда спрямо традиционния модел на пълна и безсрочна заетост, като предоставя възможност да се модифицират формата, продължителността и характерът на трудовата дейност – договори на пълно и непълно работно време, срочни и проектни ангажименти, почасова работа, сезонна заетост, дистанционна заетост и гъвкави графици. Българският пазар на труда е „силно небалансиран, с висока безработица, ниска ефективност на работна сила“ (Кънев и съавт. 2020: 180), което прави прилагането на гъвкави модели необходимост. От управленска гледна точка гъвкавите форми на заетост се възприемат като средство за развитие на уменията и квалификацията на работната сила чрез разширяване на задачите и по-активно участие в процеса на вземане на решения, както и за оптимизиране на разходите за труд чрез регулиране на числеността и натоварването на персонала.

В практиката отделните видове гъвкавост не функционират като самостоятелни и изолирани категории, а действат взаимосвързано и подсилват своята функция. Тяхното взаимодействие в единна система позволява на предприятията едновременно да формулират и реализират стратегически намерения, да управляват ефективно производствените процеси и да реагират своевременно на динамични промени. Всички тези категории очертават „многомерния“ и „полиморфен“ характер на концепцията „гъвкавост“ и разкриват нейната важна роля в индустриалното предприятие.

Гъвкави управленски методи

Ускорената трансформация на индустриалната среда под въздействието на технологични, пазарни и регулаторни промени очертават гъвкавите управленски методи като ключов инструмент за повишаване на продуктивността и ефективността на предприятията. Тези методи съчетават различни видове гъвкавост – производствена, организационна, стратегическа, технологична, инова-

ционна, гъвкава заетост и др., като по този начин се създава интегрирана управленска рамка, способна да осигури своевременно приспособяване и устойчиво развитие.

Гъвкавите управленски методи не са универсално приложими във всяка ситуация, тъй като тяхната ефективност зависи от конкретната среда, в която се използват, както и от характеристиките на конкретното предприятие. Приложимостта на даден метод се определя от множество фактори – организационна култура, стратегически цели, степен на дигитализация, налични ресурси, както и от ограничителните рамки, наложени от пазарната и регулаторна среда. Изборът и приспособяването на конкретен метод трябва да се разглеждат като ситуационно обусловен процес, при който управленските решения са тясно свързани с особеностите на средата и спецификата на самото предприятие. Те се развиват във времето, трансформират се с навлизането на нови технологии и се променят според стратегическите приоритети и оперативните ограничения на организацията.

Гъвкавите управленски методи представляват съвкупност от управленски подходи и техники, които целят постигането на висока степен на адаптивност, устойчивост и ефективност на организациите в условия на динамична и турбулентна среда. За разлика от традиционните управленски практики, ориентирани предимно към стабилност и предсказуемост, ГУМ поставят като свой приоритет минимизирането на загуби, бързото реагиране на промени, както и превантивното им управление. Гъвкавите методи се разглеждат като проява на различните измерения на организационната гъвкавост – технологична, оперативна, логистична и иновационна. В основата им стои идеята, че организациите могат да постигнат устойчиво конкурентно предимство, ако изградят структури и процеси, които са едновременно ефективни и адаптивни.

**Таблица 1. Гъвкави управленски методи:
цели, приложимост и ефекти**

Цел/предимство	Приложими гъвкави управленски методи	Ефект
<i>Повишаване на ефективността</i>	Lean, Lean Six Sigma, TQM	Премахване на неефективните дейности и ограничаване на отклоненията
<i>Минимизиране на загубите</i>	Lean, Kanban	Идентифициране и елиминиране на всички форми на загуби
<i>Подобряване на качеството</i>	Six Sigma, Lean Six Sigma, TQM	Статистически контрол и управление на качеството
<i>Ускорена иновация</i>	Agile, Scrum	Итеративен подход и ускорено навлизане на пазара
<i>Гъвкавост в мащаба и обемите</i>	Lean, Kanban	Баланс на производствените линии, управление на материални потоци
<i>Развитие и ефективно използване на човешкия капитал</i>	TQM, Agile, Scrum, Lean	Децентрализация, самоуправляващи се екипи, култура на подобрене
<i>Устойчиво развитие</i>	Lean, TQM, Agile	Ресурсна ефективност, устойчиви процеси, адаптивност към външна среда
<i>Персонализирано производство</i>	Lean, Agile, Scrum	Съчетаване на масово производство с индивидуални потребности
<i>Повишаване на устойчивостта на организациите</i>	Agile, Lean, Six Sigma	Бърза реакция при промени, устойчивост на процесите, намаляване на грешките
<i>Интеграция на нови технологии</i>	Lean Six Sigma, TQM, Agile	Интеграция на дигитални технологии и иновации в управлението
<i>Повишаване на удовлетвореността на клиентите и служителите</i>	TQM, Agile, Lean	Фокус върху клиента, обратна връзка, подобряване на условията на труд
<i>Непрекъснато усъвършенстване</i>	Lean, TQM	Постоянни малки подобрения, култура на Kaizen
<i>Системен подход към управлението</i>	TQM, Lean Six Sigma, Agile	Интегрирано управление на качеството, съчетание на ефективност и контрол
<i>Оптимално използване на ресурсите (кръгова икономика)</i>	Lean, Kanban, TQM	Минимизиране на отпадъците, ефективно използване на ресурси
<i>Интеграция на материални и информационни потоци</i>	Kanban, Lean	Прозрачност и синхронизация на логистични и производствени процеси

В настоящия доклад по-подробно ще бъдат разгледани основните характеристики на гъвкавите управленски методи Lean Management, Six Sigma и Lean Six Sigma (LSS).

Lean management

Lean Management е метод, известен като западната адаптация на японската управленска концепция, чиито корени се откриват в Производствената система на Тойота (Toyota Production System – TPS). Исторически Lean се формира като отговор на ограничените ресурси и потребността от по-голяма гъвкавост в автомобилната индустрия. За разлика от традиционното масово производство, което се характеризира със стандартизирани продукти, дълги производствени цикли и натрупване на големи запаси, „стегнатото производство“ (lean production) поставя акцент върху съкращаване на цикъла, минимизиране на запасите, намаляване на вариациите и бързо реагиране на потребителското търсене. С течение на времето Lean надхвърля производството и се прилага в различни сфери – от услуги до публичен сектор, като адаптира принципите си към специфичните особености на организациите.

През 1988 г. Крафчик публикува статията „Triumph of the Lean Production System“, в която за първи път въвежда термина „Lean production“ (Лийн производство), и аргументира, че Lean предлага най-добрия баланс между ефективност, качество и гъвкавост и че силата на системата произтича именно от интеграцията на отделните принципи, които взаимно се подсилват и създават устойчив модел на организационно усъвършенстване (Krafcik 1988: 41 – 52).

Lean философията се основава на няколко взаимосвързани приоритета, сред които централно място заема елиминирането на загубите (muda), тъй като те ограничават ефективността и възпрепятстват постигането на стратегическите цели. За да направи този принцип практически приложим, Тайичи Оно систематизира най-често срещаните проявления на загуби в производствената дейност, които се превръщат в универсален ориентир за анализ и усъвършенстване. В класическата формулировка, цитирана от Уомак и Джоунс, те се разделят на седем основни категории, към които по-късно авторите добавят и осма, а именно: (1) загуби от свръх-производство; (2) загуби от изчакване; (3) загуби от ненужен транс-

порт; (5) загуби от свръхобработка; (6) загуби от излишни запаси; (7) загуби от ненужни движения; (8) загуби от неудовлетворени клиентски потребности, неизползван човешки потенциал (Womack and Jones 2003: 1).

Елиминирането на загубите се осъществява чрез прилагане на петте основни принципа на Lean Management, формулирани от Уомак и Джоунс. Те обобщават поуките от опита на Производствената система на Тойота и ги превръщат в управленски модел, приложим и извън автомобилната индустрия. Принципите изграждат ясна логическа последователност – от определянето на стойността за клиента до формирането на култура на непрекъснато усъвършенстване – и очертават рамка за реструктуриране на производствените и управленските процеси с цел постигане на максимална стойност при минимални разходи.

Схема 1. Основни принципи в процеса на Lean management

За да намерят практическо приложение на принципите на Lean Management, организацияте използват широк набор от инструменти, които подпомагат системното намаляване на загубите и повишаването на ефективността. Те представляват приложна форма

на Lean философията, като тяхното въвеждане и комбиниране се определят от няколко ключови фактора: (1) стратегическите цели на предприятието; (2) вътрешните характеристики (човешки ресурси, патенти, производствен капацитет, сертификации) и (3) външната среда (регулации, икономическа стабилност, инфраструктура).

Инструментите на Lean могат да се разглеждат като връзка между концептуалните принципи и тяхното практическо приложение, осигурявайки конкретни методи за идентифициране и елиминиране на загубите, подпомагайки изграждането на устойчива култура на оптимизация и непрекъснато усъвършенстване. Систематизирането им позволява по-ясно разбиране и ефективно внедряване, като условно могат да бъдат класифицирани в три основни групи: оперативни, процесни и стратегически инструменти.

- *Оперативните инструменти* имат за цел да осигурят ред, дисциплина и непрекъснато усъвършенстване на ежедневните дейности в производствената среда. Те са насочени към елиминиране на загубите, свързани с дезорганизация, дефекти, изчаквания и ненужни движения. Основните представители на тази група са: 5S, Kaizen, Visual Management, Poka-Yoke.
- *Процесните инструменти* служат за оптимизиране на производствения поток и за повишаване на организационната ефективност. Те идентифицират „тесните“ места, елиминират излишните запаси и осигуряват синхронизирани процеси, отговарящи на реалното пазарно търсене. Тук се включват: Value Stream Mapping (VSM), Kanban, Just-in-Time (JIT), Takt Time, Total Productive Maintenance (TPM).
- *Стратегическите инструменти* са насочени към изграждане на дългосрочна визия, синхронизиране на целите и действията във всички организационни нива и осигуряване на устойчиво развитие. Те превръщат Lean в управленска философия, а не само в система за оптимизация. Основните представители са: Hoshin Kanri, Jidoka, Heijunka.

Six Sigma

Six Sigma възниква в края на 80-те години като управленска философия, разработена от Motorola и по-късно успешно внедрена в General Electric под ръководството на нейния изпълнителен директор Джек Уелч. Методологията се отличава със своя фокус

върху постигането високо качество на продуктите и услугите чрез непрекъснато усъвършенстване на процесите. Линдерман и съавтори определят Six Sigma като „организиран и систематичен подход за стратегическо усъвършенстване на процесите и за разработване на нови продукти и услуги, който се основава на статистически методи и научен подход за значително намаляване на дефектите, определени от изискванията на клиента“ (Linderman et al. 2003:195).

Философията на Six Sigma се основава на разбирането, че променливостта е основният източник на неефективност и загуби в индустриалните предприятия, тъй като води до повишаване на оперативните разходи и значително ограничава възможностите за навременно и икономически ефективно производство и доставка на продукти. Основната цел на Six Sigma е да сведе до минимум променливостта в процесите чрез елиминиране на несъответствията и поддържане на ниво от 3,4 дефекта на милион възможности (DPMO – Defects Per Million Opportunities), което съответства на качество от 99,99966%.

DPMO е ключов показател в методологията Six Sigma, който отразява броя на дефектите спрямо броя на потенциалните възможности за тяхното възникване в рамките на един милион такива възможности. Формулата за изчисление е:

$$DPMO = (\text{Брой дефекти} / \text{Брой възможности}) \times 1\,000\,000 \quad (1)$$

Според Спроул в индустриалната среда се открояват две основни категории вариации, които имат различно въздействие върху производствените процеси – променливост на времето за обработка (Processing Time Variability – PTV) и променливост на процеса и продукта (Process and Product Variability – PPV) (Sproull 2019: 94).

Взаимовръзките между променливостта на процеса, продукта и времето за обработка създават необходимост от систематични управленски подходи, които да подпомогнат идентифицирането и елиминирането на причините за вариации. Six Sigma си служи с методологиите DMAIC и DMADV, които предлагат структурирани рамки за оптимизиране на съществуващи процеси или за проектиране на нови решения, гарантиращи високо качество и ефективност. Методологията DMAIC е основният подход в рамките на

Six Sigma. Той осигурява систематичен и логически последователен път за решаване на проблеми и непрекъснато усъвършенстване на процесите. Прилага се основно при вече съществуващи процеси, които не отговарят на необходимите стандарти за качество или ефективност. Характерна особеност е, че всяка стъпка се основава на количествени измервания и статистически анализ, което осигурява обективност на решенията и устойчивост на резултатите. Петте фази на DMAIC са: Дефинирай (Define); Измери (Measure); Анализирай (Analyze); Подобри (Improve) и Контролирай (Control).

DMADV е част от концепцията DFSS (Design for Six Sigma) и се използва основно при разработването на нови продукти, процеси или услуги, когато съществуващият процес не може да бъде подобрен достатъчно чрез DMAIC. Петте фази са: Дефинирай (Define); Измери (Measure); Анализирай (Analyze); Проектирай (Design); Провери (Verify).

За да бъде ефективно прилагането на Six Sigma, стратегическата насоченост на ръководството трябва да бъде допълнена от ясно структурирана система от роли и компетентности. Характерна особеност на методологията е йерархията от т.нар. „колани“, която осигурява ясно разграничение на отговорностите и нивата на експертиза – от White Belts, които притежават базови познания и подпомагат екипите чрез осигуряване на информация, и Yellow Belts, които участват активно в проектните екипи, до Green Belts, ръководещи малки проекти, и Black Belts, отговорни за комплексни инициативи и менторство. На организационно ниво Master Black Belts действат като експерти и консултанти, които стандартизират методологията и обучават останалите нива. Над тази йерархия стоят Шампионите – представители на висшия мениджмънт, които гарантират стратегическата насоченост на проектите и осигуряват необходимите ресурси.

Lean Six Sigma

Lean Six Sigma (LSS) се утвърждава като интегриран управленски подход, който съчетава философията на Lean management, насочена към елиминиране на отпадъците и ускоряване на процесите с аналитичната строгост на Six Sigma, насочена към намаляване на вариациите и дефектите. Комбинацията от тези две философии

осигурява балансиран подход, осигуряващ оптимизация на ресурсите, високи нива на качеството, устойчивост и удовлетвореност на клиентите. Спруол подчертава, че „точно както Six Sigma е в основата на намаляването на вариациите и контрола, Lean е в основата на намаляването на отпадъците“ (Sproull 2019: xii). Интегрираният модел Lean Six Sigma се отличава със синергично взаимодействие между методите и инструментите на двете концепции, при което техните специфични предимства се комбинират и взаимно се допълват. Тази комбинация позволява на организациите да надскочат ограниченията на всяка методология, разглеждана самостоятелно, и да изградят цялостна рамка за управление и усъвършенстване на процесите.

Според Антъни и съавторите му Lean Six Sigma е приложима както в големи корпорации, така и в малките и средните предприятия (Antony et al. 2016: xvii). Времето за внедряване варира според размера и сложността на организацията, наличността на ресурси и инструменти, ясното разбиране на ползите, както и степента на ангажираност на ръководството. Малките предприятия обикновено постигат по-бързи резултати поради по-малкия обхват на процесите, докато при големите внедряването е по-продължително и изисква значителна координация. Ключови фактори, които определят скоростта на адаптация, дългосрочната ефективност и успех на Lean Six Sigma, са:

- ангажираност и подкрепа от висшето ръководство;
- изграждане на промяна чрез обучение и развитие;
- интеграция на LSS инициативите със стратегическите цели на организацията;
- активно включване на персонала в процесите на усъвършенстване;
- избор на подходящи LSS показатели;
- фокус върху изискванията на клиентите.

Интеграцията на инструментите Lean и Six Sigma намира своето най-ясно приложение в рамките на цикъла DMAIC, който представлява основната методологична структура на Six Sigma. Всяка от петте фази на DMAIC е насочена към конкретна цел и включва използването на специфични техники както от Lean, така и от Six Sigma.

**Таблица 2. Интеграция на Lean и Six Sigma инструменти
в рамките на DMAIC**

Етап DMAIC	Цел	Lean инструменти	Six Sigma инструменти
<i>Определяне</i>	Дефиниране на бизнес проблема, целите и екипа; разбиране на текущия процес	Value Stream Mapping, Kaizen	SIPOC диаграма, Project Charter, VOC/CTQ
<i>Измерване</i>	Установяване на базова линия за текущото състояние и валидиране на показателите	VSM, Takt Time/Demand Management, 5S, Kaizen	Check Sheets, MSA (Gage R&R), Паперо диаграма, хистограми, статистически контрол на процесите
<i>Анализ</i>	Идентифициране на първопричините за проблемите	Kaizen, Jidoka, диаграми	Fishbone диаграма, 5 Why, DOE, регресионен анализ, ANOVA
<i>Подобряване</i>	Идентифициране, оценка и внедряване на решения, валидирани чрез пилотни проекти	Kaizen, Just in Time, Kanban, SMED, Poka-Yoke, Heijunka,	DOE, FMEA, контрол на промените
<i>Контрол</i>	Мониторинг и валидиране на подобренията; устойчиво поддържане на резултатите	Visual Management, Andon, 5S, Kaizen	Проверка на процеса, контролни карти, Control Plan

Извън представената систематизация е важно да се подчертае, че синергията между Lean и Six Sigma се проявява именно в съвместното им приложение по етапи на DMAIC. Lean инструментите осигуряват визуализация, гъвкавост и елиминиране на отпадъците, докато Six Sigma методите внасят аналитична строгост и статистическа точност при измерването и контрола. Ползите от тази интеграция са:

- Стандартизация на процесите;
- Контрол върху дефектите и устойчиво усъвършенстване;
- Ясно дефиниране на входове, процеси и изходи;
- Подобрена отчетност и проследимост;
- Баланс между бързи подобрения и дългосрочен статистически контрол;
- Минимизиране на запаси и отпадъци;
- Повишена ефективност на производството;

- Повишено качество на продуктите и услугите;
- Съкращаване на времевите цикли;
- Повишен производствен капацитет;
- Устойчиво конкурентно предимство;
- Оптимизиране на разходите и увеличаване на печалбата.

Заедно с ползите от въвеждането на LSS съществуват и няколко важни условия за успех, които определят дали инициативите ще дадат устойчиви резултати. Ангажиментът на ръководството има ключова роля за успеха на всяка програма. Когато висшият мениджмънт демонстрира ясно изразена подкрепа, служителите са по-склонни да приемат методологията като стратегически приоритет и да работят целенасочено за реализиране на поставените цели. Лидерите задават рамката на програмата, осигуряват необходимите ресурси, бюджети и организационна среда, в която подобренията да се превърнат в устойчива практика. Начинът, по който се управлява промяната, определя дали Lean Six Sigma ще се възприеме като допълнително натоварване или като възможност за професионално развитие и създаване на стойност. Подкрепата на ръководството се проявява чрез активно участие в проектите, признание и мотивация на служителите, както и чрез създаване на култура, основана на факти и измерими резултати.

Друг определящ фактор са компетентността и ангажираността на екипите, които реализират конкретните проекти. Успешното внедряване на LSS зависи от добре обучени специалисти, които познават методологията и умеят да прилагат нейните инструменти в практиката.

Стабилната инфраструктура е друг важен елемент за успех. Надеждните данни и системи за измерване, подходящи обучителни програми, стандартизирани процедури и култура на споделяне на знания осигуряват трайни резултати. Без тези предпоставки дори най-мотивираният екип и най-ангажираното ръководство трудно могат да поддържат дългосрочен напредък.

Интегрираният управленски модел намира приложение в световен мащаб и има доказан ефект в редица сектори – производството, здравеопазването, услугите, информационните технологии, логистиката и държавната администрация. Идентифицираните инструменти, техники и методологии служат като практическа рамка за успешното внедряване на LSS. Същевременно са отчетени ре-

дица предизвикателства и бариери, които затрудняват прилагането ѝ, поради което ясното структуриране на стъпките за реализация е от решаващо значение.

Успешното прилагане на подхода изисква познаване на основите на методологията, активно участие на екипите, използване на данни и задълбочено разбиране на потребностите на клиентите, за да се гарантира устойчиво и непрекъснато усъвършенстване на процесите.

ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА

- Кънев 2020:** Кънев, П., И. Пантелеева, З. Иванова и К. Кулчев. Гъвкавата заетост в българските бизнес организации. // Икономика и управление на селското стопанство, Пловдив, 2020, № 3, 179–208.
- Antony, 2016:** Antony, J., S. Vinodh and E. V. Gijo. Lean Six Sigma for Small and Medium Sized Enterprises: A Practical Guide. Boca Raton: CRC Press, 2016.
- Boyer 1996:** Boyer, K. K. and G. K. Leong. Manufacturing flexibility at the plant level. // Omega, Oxford, 1996, № 24(5), 495–510.
- Browne 1984:** Browne, J., D. Dubois, K. Rathmill, S. Sethi and K. Stecke. Classification of flexible manufacturing systems. // The FMS Magazine, Oxford, 1984, № 2(2), 114–117.
- De la Gala-Velásquez 2023:** De la Gala-Velásquez, B., A. Hurtado-Palomino and A. Y. Arredondo-Salas. Organisational Flexibility and Innovation Performance: The Moderating Role of Management Support. // Global Journal of Flexible Systems Management, Vol. 24, № 2. Springer, 2023, 219–234.
- De Toni 2005:** De Toni, A. and S. Tonchia. Definitions and linkages between operational and strategic flexibilities. // Omega, Oxford, 2005, № 33(6), 525–540.
- Golden 2000:** Golden, W. and P. Powell. Towards a definition of flexibility: In search of the Holy Grail? // Omega, Oxford, 2000, № 28(4), 373–384.
- Gupta 1996:** Gupta, D. and J. A. Buzacott. A “Goodness Test” for Operational Measures of Manufacturing Flexibility. // International Journal of Flexible Manufacturing Systems, Boston, 1996, Vol. 8, 233–245.

- Krafcik 1988:** Krafcik, J. F. Triumph of the Lean Production System. // Sloan Management Review, Cambridge, 1988, № 30(1), 41–52.
- Lasi 2014:** Lasi, H., P. Fettke, H.-G. Kemper, T. Feld and M. Hoffmann. Industry 4.0. // Business & Information Systems Engineering, Wiesbaden, 2014, № 6(4), 239–242.
- Linderman 2003:** Linderman, K., R. G. Schroeder, S. Zaheer and A. S. Choo. Six Sigma: A goal-theoretic perspective. // Journal of Operations Management, Amsterdam, 2003, № 21(2), 193–203.
- Sethi 1990:** Sethi, A. K. and S. P. Sethi. Flexibility in manufacturing: A survey. // International Journal of Flexible Manufacturing Systems, New York, 1990, № 2(4), 289–328.
- Shimizu 2004:** Shimizu, K. and M. A. Hitt. Strategic flexibility: Organizational preparedness to reverse ineffective strategic decisions. // Academy of Management Executive, Briarcliff Manor, 2004, № 18(4), 44–59.
- Sproull 2019:** Sproull, B. Theory of Constraints, Lean, and Six Sigma Improvement Methodology: Making the Case for Integration. New York: Productivity Press, 2019.
- Sull 2010:** Sull, D. Competing through organizational agility. // McKinsey Quarterly, New York, 2010, № 1, 48–56.
- Sushil 2015:** Sushil. Strategic flexibility: The evolving paradigm of strategic management. // Global Journal of Flexible Systems Management, New Delhi, 2015, № 16(2), 113–114.
- Volberda 1996:** Volberda, H. W. Toward the flexible form: How to remain vital in hypercompetitive environments. // Organization Science, Linticum, 1996, № 7(4), 359–374.
- Womack 2003:** Womack, J. P. and D. T. Jones. Lean Thinking: Banish Waste and Create Wealth in Your Corporation (2nd ed.). New York: Free Press, 2003.

**Приложение 1. Ключови инструменти на методологията
Lean Six Sigma**

Инструмент на Lean Six Sigma	Тълкуване
Value Stream Mapping (VSM)	Картографиране на потока на стойността
Kaizen	Кайзен (непрекъснато усъвършенстване)
SIPOC Diagram	Диаграма SIPOC (Доставчици – Входове – Процес – Изходи – Клиенти)
Project Charter	Харта на проекта
VOC (Voice of the Customer)	Гласът на клиента
CTQ (Critical to Quality)	Критично за качеството
Takt Time / Demand Management	Тактово време / Управление на търсенето
5S	Сортиране – Подредяне – Почистване – Стандартизация – Дисциплина
Check Sheets	Контролни листове
MSA (Measurement System Analysis) / Gage R&R	Анализ на измервателните системи / Повторяемост и възпроизводимост
Pareto Chart	Диаграма на Парето
Histogram	Хистограма
SPC (Statistical Process Control)	Статистически контрол на процесите
Fishbone (Ishikawa) Diagram	Диаграма на причинно-следствените връзки (Ишикава / „рибена кост“)
5 Whys	Анализ „5 защо“
DOE (Design of Experiments)	Проектиране на експерименти
Regression Analysis	Регресионен анализ
ANOVA (Analysis of Variance)	Анализ на дисперсията
Jidoka	Автономизация с човешко участие
Just in Time (JIT)	Точно навреме
Kanban	Канбан (визуално управление на потока)
SMED (Single Minute Exchange of Dies)	Бърза смяна на инструментите
Poka-Yoke	Предотвратяване на грешки
Heijunka	Изравняване на производствения поток
Visual Management	Визуално управление
Andon	Визуална сигнална система
Control Chart	Контролна карта
Control Plan	План за контрол
FMEA (Failure Mode and Effects Analysis)	Анализ на видовете откази и последиците им
Process Mapping	Картографиране на процесите
Root Cause Analysis	Анализ на първопричините

ДОКТОРАНТ: ЛИНА ХРИСТОСОВА
НАУЧЕН РЪКОВОДИТЕЛ:
ПРОФ. Д.ПС.Н. МАЙЯНА МИТЕВСКА-ЕНЧЕВА
ПЕДАГОГИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ

СИНЕРГИЯ МЕЖДУ БИЗНЕСА И ПОКОЛЕНИЕ Z – ИНТЕРДИСЦИПЛИНАРЕН ПОДХОД КЪМ ИЗГРАЖДАНЕ НА РАБОТОДАТЕЛСКА МАРКА

***Abstract:** This paper explores the synergy between Generation Z and modern business through the lens of employer branding. By examining interdisciplinary insights from psychology, management, and education, it proposes a two-way adaptation between young talents and organizations. The analysis highlights Gen Z's digital fluency, search for purpose, and expectations for authentic and flexible work environments. Practical suggestions are presented to bridge generational gaps and align employer brands with future workforce dynamics.*

***Keywords:** generation Z, employer branding, intergenerational synergy, digital identity, workplace transformation*

Въведение

В настоящия доклад представям фокуса на дисертационния ми труд, посветен на отношението между бизнеса и поколение Z. Целта е да се разгледа по интердисциплинарен начин възможността за двупосочна адаптация: на младите хора към изискванията на бизнеса и обратно – на бизнеса към потребностите и ценностите на Gen Z.

Защо темата за Gen Z и бизнеса вече не е бъдеще, а настояще?

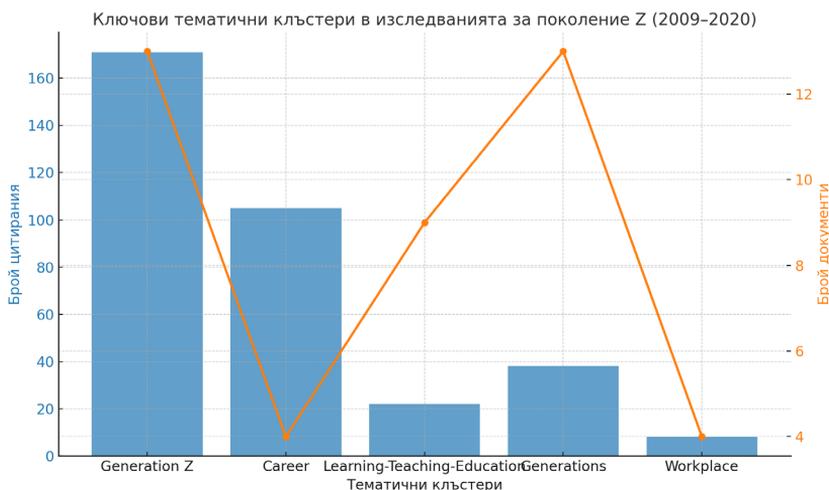
Поколение Z вече съставлява значителен дял от работната сила и тепърва ще се превърща в доминираща генерация на пазара на труда. Те са не просто „новите служители“ – те са новите потребители, иноватори, предприемачи и активни участници в обществения живот. Според данни на консултантска компания „Маккинзи“ (2018) Gen Z оказва влияние не само чрез своето поведение, но и чрез ценностите си върху организационната култура, начина на управление и социалната отговорност на компаниите. Бизнесът,

който не разбира това поколение, рискува да загуби не само бъдещи таланти, но и настоящи позиции на пазара.

Контекст и теоретични основи

Според Бенитес-Маркес и нейния екип изследванията върху Gen Z на работното място започват да набират скорост едва след 2018 г. (Benítez-Márquez et al., 2022). Библиометричен анализ на 102 публикации, извършен чрез SciMAT, показва, че водещите теми са „career“ (кариера), „learning-teaching-education“ (обучение-преподаване-образование) и „generations“ (поколения). Главните ключови думи са: workplace (работно място), motivation (мотивация), organizational commitment (ангажираност към организацията), behavior (поведение), learning (учене). Това свидетелства за разрастващ се научен интерес към генерационната динамика и потребностите на Gen Z.

Изследването на Франсис, Т., & Хофел, Ф. (2018) посочва, че Gen Z се отличават със силна идентичност, стремеж към автентичност и осъзнатост относно социални и екологични проблеми. Делойт подчертава, че това е поколение, което очаква технологична интеграция, но се нуждае от подкрепа в междуличностната комуникация (O’Boyle et al., 2017).

Визуализация: тематични клъстери в изследванията за Gen Z

Данните за визуализацията са въз основа на публикацията на Бенитес-Маркес и нейния екип (2021, стр. 9), където чрез SciMAT се анализират тематични клъстери в изследванията за поколение Z.

Фигурата показва, че темата „Generation Z“ доминира както по брой документи, така и по цитирания. Темите „Career“ (Карриера) и „Learning-Teaching-Education“ (Обучение-Преподаване-Образование) показват устойчива връзка с обучението, очакванията и професионалните намерения на младите служители. Темите „Generations“ (Поколения) и „Workplace“ (Работно място) подчертават нарастващото значение на междугенерационния диалог и нуждата от адаптация в организационната култура.

Gen Z и променящият се свят на работа

Gen Z е първото поколение цялостно израснало в дигитална среда. Те проявяват висока адаптивност, интерес към смисъла на работата и етични потребителски предпочитания. За тях гъвкавостта, откритият диалог и обществената отговорност са основни фактори за избор на работодател.

Приемственост и обучение

Gen Z не се заражда в професионален вакуум. Те се учат от предишните поколения – преподаватели, ментори, родители. Знанието, получено от тях, бива преобразувано в дигитален и актуален контекст. Вместо конфликт на поколения ние говорим за приемственост и полилог в обучението.

Взаимовръзка между поколенията

Поколенията се разглеждат като социални кохорти, формирани от сходни исторически, културни и технологични условия. Най-често използваната типология включва:

- **Baby Boomers (родени 1946 – 1964)** – поколение, свързано с възстановяването след Втората световна война, лоялност към институциите и работата;
- **Поколение X (1965 – 1980)** – по-независимо, прагматично и често балансиращо между традиционното и новото;
- **Поколение Y / Millennials (1981 – 1995)** – силно свързано с дигитализацията, ценностите за развитие, преживяване и баланс между личен и професионален живот;

- **Покोलение Z (1996 – 2010)** – първото изцяло дигитално поколение, което възприема технологиите не като инструмент, а като естествена среда. Те се отличават със стремеж към автентичност, социална отговорност и нужда от непрекъсната обратна връзка;
- **Покोलение Alpha (след 2010)** – поколение, което израства в свят на изкуствен интелект, гласови асистенти, глобални кризи и персонализирани технологии. Те ще бъдат още по-гъвкави, визуално ориентирани и вероятно ще имат напълно различна представа за професия, идентичност и принадлежност.

В съвременната работна среда съвместно функционират поне четири поколения – от Baby Boomers до Gen Z. Това създава условия не само за разнообразие на гледни точки, но и за напрежения, ако липсва култура на приемственост. Ключът не е в противопоставянето, а в осъзнатото търсене на диалог и обмяна на опит.

Академичната среда играе особено важна роля – тя е една от малкото структури, в които различни поколения се срещат в устойчива форма. Тук преподавателите могат да бъдат ролеви модели, а студентите – носители на нова перспектива. Така университетът се превръща в лаборатория на междупоколенческото сътрудничество и идеален пример за бизнеса и работната среда.

Светът се променя – какви са новите професии на хоризонта?

Светът на труда преживява трансформация, в която автоматизацията, изкуственият интелект и глобализацията променят не само уменията, а и самите дефиниции на професия. През следващите години ще се появят или утвърдят нови роли, като например:

- **UX дизайнер за образователни среди** – специалист, който проектира потребителски ориентирани дигитални обучителни платформи. Нужни са умения в интерфейсен дизайн, педагогика и/или когнитивна психология.
- **AI коуч, или етичен координатор по изкуствен интелект** – професионалист, който помага на екипи да взаимодействат с изкуствен интелект етично и ефективно. Изисква познания по етика, технологии и организационно поведение.
- **Специалист по дигитално благосъстояние** – експерт, който подкрепя служителите в управлението на дигиталната

хигиена, баланса между онлайн и офлайн света и предотвратяване на бърнаут. Нужни са умения по психология, здравеопазване и човешки ресурси.

- **Фасилитатор на межкултурни екипи в онлайн среда** – медиатор и учител, който подкрепя ефективната комуникация и екипна работа в мултикултурни, дистанционни екипи. Необходими са знания в интеркултурна комуникация, мениджмънт и психология.
- **Куратор на съдържание с хуманитарен фокус за технологии (например в метавселена или VR)** – специалист, който адаптира културно и етично съдържание за нови виртуални среди. Изискват се компетенции по лингвистика, културология, нови медии и технологии.

Нужни ще бъдат не само технически компетентности, а и адаптивност, емоционална интелигентност, комуникативност и способност за междудисциплинарно мислене. Това налага да се насърчава не само усвояване на знание, но и способност за учене през целия живот, защото компаниите днес не търсят само знания – търсят интегрални личности. От младите се очаква да демонстрират адаптивност, способност за критическо мислене, работа в екип, културна чувствителност и дигитална грамотност. Работодателите поставят все по-голям акцент върху уменията за учене през целия живот, проактивност и съпричастност към мисията на организацията. Gen Z отговаря на тези изисквания не само чрез технологична компетентност, но и чрез желание за смисъл, автентичност и социална отговорност.

Поколение Z вече съставлява значителен дял от работната сила и тепърва ще се превръща в доминираща генерация на пазара на труда. Мостът, който трябва да изградим, не е само между поколенията, а и между професии, технологии и ценности. Те са не просто „новите служители“ – те са новите потребители, иноватори, предприемачи и активни участници в обществения живот.

Поколение Z и трудовата психология:

- Психологическа готовност на Gen Z за организационен живот: Gen Z показват висока дигитална грамотност, но и ниска устойчивост към стрес, нетърпимост към авторитарни йерархии и силна потребност от незабавна обратна връзка (Chillakuri, 2020). Това създава нужда от адаптация в управленските практики и психосоциална подкрепа в работната среда.

- Междугенерационната синергия не е автоматична: Юрик (2019) предупреждава, че междугенерационните екипи могат да страдат от стереотипи и когнитивни изкривявания. За да функционират ефективно, организациите трябва съзнателно да насърчават култура на взаимно уважение и обучение между поколенията.
- Значима работа: как я възприема Gen Z? Бархате и Дирани (2021) показват, че за Gen Z мотивацията идва от усещането за принос, развитие и стойност – не само от материално възнаграждане. Те се стремят към работа, която е в синхрон с личните им ценности и социален ангажимент.
- Когнитивни и емоционални рискове от хиперсвързаност: Твенджи (2017) предупреждава, че прекомерната дигитална свързаност на Gen Z води до повишена тревожност и понижена устойчивост. Това трябва да бъде отчетено в организационните стратегии за благосъстояние и управление на работното натоварване.

Практически изводи

Нужда от междугенерационна чувствителност – Организациите трябва да прилагат политики, които разпознават уникалните ценности и комуникационни стилове на Gen Z, без да противопоставят поколенията едно на друго.

Гъвкави образователни рамки – Академичната среда може да насърчава трансферни умения чрез проекти, базирани на реални казуси, и чрез включване на ментори от практиката.

Адаптация на работодателската марка – Компаниите следва да изразяват автентични ценности, прозрачност и социална отговорност, за да отговорят на очакванията на Gen Z.

Нови професионални идентичности – Университетите могат да стимулират студентите да „превеждат“ своите специалности в контекста на бъдещите професии чрез интердисциплинарни модули и програми за менторство в процеса на обучение.

Казус от практиката

Пример за мост между академичната среда, бизнеса и поколение Z съм самата аз. Като представител на екипа в компания с утвърдена работодателска марка се сблъсках с реален проблем –

трудност при привличането и задържането на млади кадри въпреки положителния ни имидж и устойчиви HR практики. Очевидно е, че дори най-добре изграденият бранд трябва да се адаптира към новото поколение – неговите ценности, очаквания и търсене на смисъл.

Тази ситуация провокира моето решение да се посветя на докторантура именно в тази посока – не само за да изследвам дълбочено нуждите и профила на Gen Z, но и за да съм по-близо до младите хора, да чуя гласа им и да разбера тяхната перспектива отвъд социологическите данни. По този начин имам възможност да създам автентична и двупосочна адаптация между нашата организация и новото поколение служители.

Бъдещи посоки на изследване

В хода на моята докторантура планирам да приложа качествени и количествени методи за изследване на взаимовръзката между работодателския бранд и очакванията на поколение Z. Ще бъдат използвани анкетни проучвания сред студенти и млади служители, интервюта с HR специалисти и сравнителен анализ на съвременни работодателски практики. Целта е да се очертае реалистичен профил на мотивацията и лоялността на Gen Z, както и да се предложат практически насоки за изграждане на адаптивна и устойчиво ангажираща работодателска идентичност. Тези насоки ще бъдат тествани в реална бизнес среда с цел не само формулиране, но и оценка на ефективността и устойчивостта на създадените политики в дългосрочен план.

Заклучение

Идеята за приемственост е в основата на всяка устойчива културна и професионална система. Всяко поколение оставя своя следа – чрез ценности, подходи, знания и опит, които се предават и трансформират. Поколение Z не прави изключение. То не само наследява, но и пренаписва парадигмите, като търси нови форми на свързаност, работа и учене.

Поколение Z поставя нови предизвикателства и възможности пред образованието, бизнеса и обществото. Те очакват не просто работно място, а пространство за личностна реализация, принос и устойчивост. Вместо да разглеждаме тази генерация като „проблем за управление“, можем да я видим като шанс за еволюция на

организационната ни култура и шанс да обновим работодателската марка на компанията.

Ролята на университетите и преподавателите в този процес е критична – чрез моделиране на среда на приемственост, иновация и разбиране. Синергията между Gen Z и бизнеса е възможна, когато има отвореност към промяна, доверие в потенциала и стремеж към смисъл. Както отбелязва проф. д.пс.н. Майяна Митевска: „Иновационната култура е стратегическият ресурс на новото столетие“ (Митевска-Енчева 2017: 186). Този доклад е поканен за такъв диалог – академичен, междугенерационен и насочен към бъдещето.

ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА

- Митевска-Енчева 2017:** Митевска-Енчева, М. Организационна и бизнес психология. София: За буквите – О писменехъ, 2017.
- Barhate & Dirani 2021:** Barhate, B., & Dirani, K. Generational diversity and learning in organizations: A systematic literature review. *Human Resource Development Review*, 20(1), 25–49.
- Benítez-Márquez et al. 2022:** Benítez-Márquez, M. D., González-López, Ó. R., & Sanz Vallejo, L. Generation Z Within the Workforce and in the Workplace: A Bibliometric Analysis. *Frontiers in Psychology*, 12, Article 736820.
<https://www.frontiersin.org/journals/psychology/articles/10.3389/fpsyg.2021.736820/full>
- Chillakuri 2020:** Chillakuri, B. Understanding Generation Z expectations for effective onboarding. *Journal of Organizational Change Management*, 33(7), 1277–1296.
https://www.researchgate.net/publication/342748571_Understanding_Generation_Z_expectations_for_effective_onboarding
- Francis & Hoefel 2018:** Francis, T., & Hoefel, F. 'True Gen': Generation Z and its implications for companies. McKinsey & Company.
<https://www.mckinsey.com/industries/consumer-packaged-goods/our-insights/true-gen-generation-z-and-its-implications-for-companies>
- O'Boyle et al. 2017:** O'Boyle, C., Atkinson, C., & Dawson, P. Workplace perspectives on Generation Z. London: The Adecco Group.

- Schroth 2019:** Schroth, H. Are You Ready for Gen Z in the Workplace? *California Management Review*, 61(3), 5–18. <https://journals.sagepub.com/doi/10.1177/0008125619841006>
- Twenge 2017:** Twenge, J. M. *iGen: Why Today’s Super-Connected Kids Are Growing Up Less Rebellious, More Tolerant, Less Happy—and Completely Unprepared for Adulthood*. New York: Atria Books.
- Urick 2019:** Urick, M. J. The misunderstood millennial: Exploring generational identity to better understand generational differences. *The Journal of Business Diversity*, 19(2), 31–39.

ПРИХВАЩАНЕ НА ДАНЪЧНИ ЗАДЪЛЖЕНИЯ

Abstract: Compensation is recognized as an institution of Civil law. In the past, it was not possible to apply compensation in respect of tax liabilities. It was reasoned that the national interest takes precedence over all other interests. Nowadays, in legal doctrine, the prevailing opinion is that laws and interests of every citizen do matter, and that the state must also be a responsible debtor to its citizens.

Keywords: compensation, tax, financial, law

Увод

Прихващането е познато като институт на гражданското право. В хода обаче на историческото развитие на българската правна система данъчноправната материя го пречупва през своята призма и то намира приложение в данъчните правоотношения. В миналото законодателството ни не е допускало прихващането като способ за погасяване на данъчни задължения с оглед необходимостта от защита на финансовите интереси на държавата, взимащи превес над частния интерес на отделния гражданин. Проф. Петко Стоянов дори определя възможността за прихващане на данъчни задължения като своеобразна „екзекуция“ на държавата (Стоянов 1994: 281).

Последният данъчен процесуален закон, в сила от 1.01.2006 г., регламентира процедура за извършване на прихващане в Глава шестнадесета, наименувана „Особени производства“, в Раздел I. Действително общественият интерес се нуждае от протекция в най-висша степен, но не бива да бъде за сметка на правата и интересите на данъкоплатеца. Държавата също трябва да бъде изправен длъжник.

1. Същност на прихващането

По правната си същност прихващането представлява погасяване на две насрещни вземания до размера на по-малкото измежду тях. В правната доктрина е застъпено становището, че прихващането е сурогат на изпълнението, доколкото задълженията се погасяват изцяло или частично, без да е налице реално изпълнение.

Стопанската функция на прихващането може да се посочи като негова основна такава, а именно избягването на едно двойно плащане в оборота на двойна размяна на суми. Обезпечителната функция на прихващането пък се изразява във възможността на прихващания да удовлетвори своето вземане със своето задължение, предпоставяйки се по този начин от евентуална бъдеща неплатежоспособност на своя длъжник. Някои автори смятат, че прихващането има и белезите на принудително изпълнение, доколкото, както посочих по-горе, реално изпълнение от задълженото лице липсва, но въпреки това кредиторът се удовлетворява, без да е необходимо съгласието на насрещната страна (Кожухаров 2002: 424) (Голева 2021: 177). Аз по-скоро смятам, че за прихващането като способ за принудително изпълнение не може да се говори, като аргументът ми е следният: прихващането е способ за погасяване на задължения, наред с изпълнението, опрощаването, амнистията, давността и т.н. Изпълнението, от своя страна, има две форми: доброволно и принудително изпълнение. Независимо от това чрез коя от двете му форми ще се удовлетвори кредиторът по правоотношението, задължението ще е погасено чрез изпълнението като способ за погасяване. В действителност прихващането се извършва, без да е необходимо съгласието на насрещната страна, но само по себе си то представлява различен от изпълнението способ за погасяване на задължения и не може да го определим като способ за принудително изпълнение.

2. Нормативна уредба

Общата нормативна уредба на института на прихващането е уредена в чл. 103 – 105 от Закона за задълженията и договорите (ЗЗД). По отношение на прихващането на данъчни задължения нормативната уредба не е ситуирана в един данъчен нормативен акт. Разпоредби, уреждащи прихващането на данъчни задължения, се съдържат в Данъчно-осигурителния процесуален кодекс (ДОПК), както и в материалните данъчни закони. Процедурата, уредена в ЗЗД, е обща, като разпоредбите на чл. 103 – 105 ЗЗД се прилагат субсидиарно за случаите, в които се извършва прихващане на данъчни задължения. Производството, уредено в чл. 128 и сл. от ДОПК, е особено по отношение на общата процедура, но е общият случай, що се отнася до прихващането само на данъчни

задължения. В материалните закони, регламентиращи съответния косвен данък – данък добавена стойност или акциз, се съдържат разпоредби, уреждащи специфични процедури за прихващане извън общите случаи по смисъла на ДОПК.

3. Сравнителноправен анализ на прихващането по реда на ЗЗД и прихващането по реда на ДОПК

Извършването на сравнителноправен анализ между прихващането по реда на ЗЗД и особеното производство по прихващане на данъчни задължения по реда на ДОПК предполага разглеждане на двете процедури първо поотделно, а след това съпоставително.

3.1. Прихващане по реда на ЗЗД

Каква е същността на прихващането, както и какви са неговите функции, разгледахме в първата точка от настоящото изложение. Сега предстои да отбележим кои са необходимите предпоставки за извършване на прихващане по общия ред.

Основната предпоставка за извършване на прихващане е наличието на два дълга или иначе казано, на две вземания, или на две задължения. Необходимо е две лица да си дължат взаимно. В правната доктрина е възприето становището, че не е нужно двете вземания да произтичат от едно и също правоотношение (Калайджиев 2020: 475).

Втората предпоставка, разбира се, е идентичност на субектите по правоотношенията, чийто обект са въпросните вземания. Основното правило е, че не може да се извършва прихващане с чуждо вземане, като има съответните изключения, но няма да ги разглеждаме, тъй като ще се отклоним твърде много от фокуса на настоящото изложение.

На трето място се изисква обект на вземанията да бъдат пари или други еднородни и заместими вещи.

Друга необходима предпоставка за извършването на прихващане е изискуемост на активното вземане. Тук си струва да се отбележи значението на „активно вземане“, за да придобие читателят по-голяма яснота. Под активно вземане в правната доктрина се има предвид вземането на извършващия прихващането правен субект. Съответно вземането на онзи, който търпи правните последици на прихващането, е пасивно. Или иначе казано, активното вземане

следва да е с настъпил падеж, докато за пасивното няма такова изискване и е достатъчно то да бъде изпълнимо към момента на извършване на прихващането.

Ликвидността на двете вземания също е необходима предпоставка за извършване на прихващане по реда на ЗЗД. Дълговете следва да са установени по основание и размер, да бъдат безспорни.

В правната доктрина се обсъждат няколко вида прихващане според способа на осъществяването му: обикновено (извънсъдебно), договорно, евентуално (съдебно) и факултативно (Кожухаров 2002: 439). Ще обърнем внимание само на последното от изброените, доколкото от наименованието му не става ясно в какви хипотези се прилага. Факултативно прихващане ще се извърши, когато прихващаният се нуждае от изричното съгласие на насрещната страна, за да погаси двете вземания до размера на по-малкото, и го получи. Като пример за такъв вид прихващане в доктрината е посочено прихващането на данъчни задължения, но доколко е така, ще обсъдим в някоя от следващите точки на изложението.

3.2. Прихващане по реда на чл. 128 и сл. от ДОПК

Прихващането на данъчни задължения е уредено като особено производство в ДОПК. Прави впечатление, че тук става дума за едно административно производство, чието образуване, развитие и прекратяване е строго регламентирано.

Предпоставките, необходими за извършване на прихващане по реда на чл. 128 и сл. от ДОПК, се припокриват с казаното по-горе с някои съществени разлики. И тук следва да са налице два дълга между идентични субекти. Обект и на двете вземания обаче трябва да са пари. Това не е изненада, тъй като данъчното задължение е задължение за плащане. Необходимо е и двете вземания да са изискуеми, а по отношение на тяхната ликвидност, подобно на това, което казахме по-горе, дълговете следва да са установени по основание и размер към момента на извършване на прихващането.

В правната доктрина не се обсъждат видове прихващане на данъчни задължения според способа на осъществяването му. Компенсацията по чл. 128 и сл. от ДОПК е извънсъдебна и никъде в данъчния процесуален закон не е предвидена съдебна такава. За договорна компенсация не може да става въпрос, тъй като догово-

рът предполага равнопоставеност на страните по него, нещо, което е немислимо в едно данъчно правоотношение.

Разглеждайки случаите на недопустимост на компенсацията, проф. Кожухаров отбелязва сред тях прихващането на данъчни задължения, характеризирайки го като вид факултативна компенсация (Кожухаров 2002: 438). Разпоредбата на чл. 105 от ЗЗД, регламентира факултативната компенсация, като законодателят също е посочил вземанията за данъци при извършеното примерно, но неизчерпателно изброяване. В т. 3.1. от настоящото изложение обяснихме, че при такъв вид прихващане е необходимо съгласието на насрещната страна, за да се породят правните последици. В монографията си „Актове за установяване на данъчни задължения“ проф. Мутафов изразява становище, че текстът на чл. 105 от ЗЗД не е съвсем прецизен, тъй като съгласието предполага равнопоставеност на субектите по правоотношението (Мутафов 2014: 153). Споделям мнението на проф. Мутафов, като от своя страна ще добавя, че имайки предвид правната природа на данъчното правоотношение, не можем да говорим за каквото и да е съгласуване на волите на активния и пасивния субект.

3.3. Съпоставяне на прихващането по реда на ЗЗД и на прихващането на данъчни задължения

По своята същност както прихващането по реда на ЗЗД, така и прихващането на данъчни задължения представляват способ за погасяване на две задължения до размера на по-малкото измежду тях.

Общите необходими предпоставки, които следва да са налице към момента на осъществяване на прихващането, са: наличие на две вземания, които са ликвидни и субектите по тях са идентични. По отношение на обекта на вземанията може да се каже, че няма различия, а по-скоро, че обектът на вземанията по данъчните правоотношения е с по-ограничен обхват – пари, продиктувано от естеството на данъка.

За разлика от процедурата по ЗЗД, при прихващането на данъчни задължения е необходимо и двете вземания да са изискуеми. Не е достатъчно активното вземане (на онзи, който прихваща) да бъде такова, а пасивното да е просто изпълнимо. Изискуеми са задълженията с настъпил падеж. Изпълними са онези задължения, които длъжникът има възможността да погаси и преди определе-

ния срок за изпълнение. В гражданските правоотношения най-често сроковете за изпълнение се определят от страните, които, вече казахме, са в условие на равнопоставеност. Срокът за изпълнение се уговаря в полза на кредитора, в полза на длъжника или в полза и на двете страни. В данъчното правоотношение възможност за уговаряне на срока за изпълнение няма. На първо място това е обусловено от връзката власт и подчинение между държавата и данъчнозадълженото лице. От друга страна, задължението за данък става изискуемо по силата на закона, а не по силата на правна сделка. Падежът е установен в правната норма на съответния данъчен закон, не може да бъде уговарян от субектите по правоотношението. Друг аргумент за невъзможността за извършване на прихващане с неизискуеми данъчни задължения е, че ще е налице неопределеност по отношение на дължимата престация по време на данъчния период. Едва след изтичането му се формира данъчна основа, към която се прилага съответната данъчна ставка и се определя размерът на дължимия данък.

Докато прихващането по реда на ЗЗД се извършва чрез едностранно волеизявление на която и да е от страните, без да е нужно съгласие на насрещната страна, не така стои въпросът при компенсацията, регламентирана от данъчния процесуален закон. Различната нормативна уредба е продиктувана от естеството на данъчното правоотношение, което е отношение на власт и подчинение. Да се допусне извършването на прихващане на данъчни задължения чрез едностранно волеизявление, без изискване за форма на това волеизявление и без да е необходимо съгласието на насрещната страна, би застрашило обществения интерес.

Производството по реда на чл. 128 и сл. от ДОПК може да започне по инициатива на органа по приходите или по писмено искане на лицето, титуляр на правото на прихващане. Законодателят е използвал различни лексикални единици по отношение на данъчнозадълженото лице и на административния орган. Това със сигурност не е просто за избягване на повторение или за благозвучие на правната норма, а е целенасочено. Данъчнозадълженото лице подава писмено искане до компетентния орган по приходите. Въз основа на това искане може да бъде възложено извършването на проверка или ревизия. Без значение коя форма на данъчно-осигурителен контрол ще бъде избрана от компетентния орган, целта е една

и съща, а именно да бъде установено дали са налице предвидените в закона предпоставки за извършване на прихващането. Или иначе казано, данъчнозадълженото лице не може да извърши прихващане едностранно и без да се извърши предвидената в процесуалния данъчен закон процедура. Едностранното му волеизявление, материализирано в писмено искане, може да бъде основание за започване на особеното производство по реда на чл. 128 и сл. от ДОПК, но от него не възникват правните последици на извършено прихващане.

От друга страна, органът по приходите може по своя инициатива да образува производство по реда на чл. 128 и сл. от ДОПК, когато предполага, че са налице необходимите предпоставки за извършване на прихващане. В тази хипотеза данъчнозадълженото лице просто ще бъде уведомено за процедурата, без да е необходимо каквото и да е съгласие от негова страна за извършване на последващите процесуални действия. Законодателят е предвидил възможност за органа по приходите, изразяваща се в това да избере коя от двете форми на данъчно-осигурителен контрол да възложи за установяване наличието на необходимите предпоставки за извършване на прихващане – проверка или ревизия. Това е една от малкото хипотези в данъчния процес, при която компетентният орган действа в условията на оперативна самостоятелност.

Разлики с прихващането, предвидено в гражданския закон, има и по отношение на прихващането с погасено по давност вземане. Това отново е обусловено от властническия характер на данъчното правоотношение. В общия случай всяка от насрещните страни може да извърши прихващане със свое погасено по давност вземане, ако към датата на възникване на насрещното вземане то все още не е било погасено. Не такава възможност е предвидена за данъчния длъжник в производството по чл. 128 и сл. от ДОПК. Тук законодателят е ограничил пасивния субект по правоотношението, като изхожда от принципа, че никой не може да черпи права от собственото си неправомерно поведение.

Заклучение

По своята същност както прихващането по реда на ЗЗД, така и това по реда на ДОПК са почти идентични. Разликите между двата института намират израз най-вече в самата процедура по осъщест-

вяването им. Но няма как да бъде иначе с оглед естеството на правоотношенията, както и с оглед различния правен метод, който ги регулира.

Докато институтът на компенсацията, уреден в ЗЗД, датира още от Древността и е развиван и прилаган в продължение на векове, то прихващането на данъчни задължения съществува в правния мир от относително скорошен период и уредбата му предстои да бъде развивана.

ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА

Голева 2021: Голева, П. Облигационно право. Седмо допълнено и преработено издание. София, 2021.

Калайджиев 2020: Калайджиев, А. Облигационно право. Обща част. Осмо преработено и допълнено издание. София, 2020.

Кожухаров 2002: Кожухаров, А. Облигационно право. Общо учение за облигационното отношение. Нова редакция и допълнение П. Попов. София, 2002.

Мутафов 2014: Мутафов, К. Актове за установяване на данъчни задължения. Бургас, 2014.

Петканов 1996: Петканов, Г. Данъчен процес. София, 1996.

Стоянов 1994: Стоянов, П. Данъчно право. Трето допълнено и преработено издание. София, 1994.

ДОКТОРАНТ: МИЛЕН ИВАНОВ

НАУЧЕН РЪКОВОДИТЕЛ: ДОЦ. Д-Р ЯРОСЛАВА ГЕНОВА

ЮРИДИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ

ИНФОРМАЦИОННИТЕ ТЕХНОЛОГИИ И ДОГОВОРЪТ ЗА РАБОТА ОТ РАЗСТОЯНИЕ¹

***Abstract:** Digitalization processes have significant consequences for labor law. The regulation of labor relations must adequately respond to the changes associated with the development of information technologies. This is done by regulating new forms of work, such as the telework. This, in turn, is being enriched by new technological solutions, such as artificial intelligence systems and other automated systems that are directly related to the existence of the employment relationship.*

***Keywords:** digitalization, information technologies, artificial intelligence systems, automated systems*

Увод

Процесите на дигитализация навлизат във всички сфери на обществения живот. Дигиталната трансформация на икономиката има значителни последици за пазарите на труда и света на труда². Достиженията в сферата на информационните и комуникационните технологии оказват влияние върху законодателството, чрез което се уреждат обществените отношения. В трудовоправната уредба промените в тази връзка целят успешна интеграция на цифровите тех-

¹ Това изследване е финансирано от Проект BG05SFPR001-3.004-0016-C01 „Подкрепа за развитие на проектна докторантура на Пловдивския университет „Паисий Хилендарски“, финансиран от Програма „Образование“ 2021 – 2027, съфинансирана от Европейския социален фонд плюс (ЕСФ+).

This study was supported by Project BG05SFPR001-3.004-0016-C01 “Support for the Development of Project-based Doctoral Studies at the University of Plovdiv ‘Paisii Hilendarski’”, under the “Education” Programme 2021–2027, co-financed by the European Social Fund Plus (ESF+).

² Рамково споразумение за дигитализация на европейските социални партньори BusinessEurope, ETUC, CEEP и SMEunited, подписано на 22.06.2020 г., достъпно на следния адрес: https://www.business europe.eu/wp-content/uploads/2025/02/2020-06-22_agreement_on_digitalisation_-_with_signatures-de0-1.pdf

нологии в света на труда. Чрез тях той става по-гъвкав и приспособим, като се създават условия за промени в организацията на труда, израз на което е и обособяването на трудовия договор за работа от разстояние, като отделен вид трудов договор. На 16.07.2002 г. между европейските социални партньори е подписано Европейското рамково споразумение за работата от разстояние, което е образец за сключването на Национално споразумение за организацията и прилагането на дистанционната работа в Република България през 2010 г. (Генова 2012: 462 – 468). Последното става повод за уреждането на трудовия договор за работа от разстояние в чл. 107з – 107п от Кодекса на труда, наричан още дистанционна работа³. През 2020 г. е сключено Рамково споразумение за дигитализация на европейските социални партньори, което отчита технологичния напредък и визира технологии като системите с изкуствен интелект и тяхното влияние по отношение на работните процеси, и съдържа ключови принципи които биха имали ефект върху работата от разстояние⁴. Отношение към тези въпроси и към спецификите на този трудов договор за работа от разстояние имат и редица актове от Вторичното законодателство на ЕС⁵. Българският законодател определя работата от разстояние в чл. 107з, ал. 1 от Кодекса на труда, като „форма за организиране на работа, изнесена извън помещения на работодателя, извършвана по трудово правоотношение чрез използването на информационни технологии, която преди изнасянето ѝ е била или би могла да бъде извършвана в помещенията на работодателя“. Вижда се, че информационните технологии заемат

³ Със ЗИД на КТ през октомври 2011 г. в Глава пета „Възникване и изменение на трудовото правоотношение“, се създава нов раздел VIIIб „Допълнителни условия за извършване на работа от разстояние“ – чл. 107з – 107п.

⁴ Становище на тема: „Ефекти от прилагане на работата от разстояние в България“ – ИСС/4/004/2021 г. Комисия по труд, доходи, жизнено равнище и индустриални отношения, стр. 5.

⁵ РЕГЛАМЕНТ (ЕС) 2024/1689 НА ЕВРОПЕЙСКИЯ ПАРЛАМЕНТ И НА СЪВЕТА от 13 юни 2024 г. за установяване на хармонизирани правила относно изкуствения интелект (Акт за изкуствения интелект), ДИРЕКТИВА (ЕС) 2024/2831 НА ЕВРОПЕЙСКИЯ ПАРЛАМЕНТ И НА СЪВЕТА от 23 октомври 2024 г. относно подобряването на условията на труд при работата през платформа, ДИРЕКТИВА (ЕС) 2019/1158 НА ЕВРОПЕЙСКИЯ ПАРЛАМЕНТ И НА СЪВЕТА от 20 юни 2019 г. относно равновесието между професионалния и личния живот на родителите и лицата, полагащи грижи.

централно място като един от специфичните белези на този вид трудов договор наред с работното място, което е изнесено извън помещението на работодателя.

1. Информационните технологии в договора за работа от разстояние

Понятието „информационни технологии“ няма легално определение в трудовото законодателство. Технология (на гръцки: τέχνη – изкуство, майсторство, умение, и на гръцки: λόγος – изучаване) представлява последователност на операции и процедури за постигане на даден резултат и се свързва с използване на определени машини, оборудване, инструменти и материали (техника) (Великова-Стоянова 2014: 270). Информационните технологии следват развитието на компютъра. Неговата история започва с първата сметачна машина на Чарлс Бабидж (1820 г.), през първия програмиран компютър ENIAC (1946 г.), през ерата на персоналните компютри и локалните мрежи, през глобалната информационна система (World Wide Web), до мобилната революция и появата на смартфоните (където персоналният компютър се интегрира в мобилното устройство) (Shambhavi, Clinton, Maniish 2023: 11 – 17). Паралелно с това информационните технологии стават все по-иновативни, но в основата им стои идеята за информацията, изразена чрез набор от данни. Тези данни представляват представянето на факти по формализиран начин, подходящ за комуникация, интерпретация или обработка от хора или от автоматизирани средства (Shambhavi, Clinton, Maniish 2023: 20). В този смисъл информационни технологии са всяко оборудване или система, отговорна за събиране, обработка, съхранение и разпространение на данни (Shambhavi, Clinton, Maniish 2023: 20). В трудовото право тези технологии са израз на компютризацията, която води до промени в организацията на трудовия процес и на трудовите отношения, както и до дигитализация на работното място. Те дават реалната възможност за полагането на труда дистанционно, когато самата трудова функция позволява. Еволюцията на компютрите, съответно на информационните технологии, предопределя и развитието на договора за работа от разстояние. То преминава през три етапа.

Първият е домашният офис, при който свързването на компютри и телекомуникационна техника позволява извършването на

трудова функция извън помещението на работодателя. Този процес е бил характерен за Съединените американски щати, по-специално в големи метрополиси като Лос Анджелис в периода от 80-те до началото на 90-те години на XX в. Същият се характеризира с използването на персоналния компютър, бързото разпространение на интернет и глобалната информационна мрежа (World Wide Web). Вторият етап е този на мобилния офис, където развитието на технологиите чрез по-малки, по-леки и удобни безжични устройства като преносимите компютри и мобилните телефони позволява работата да се извършва не само от домашния офис, а и от други места при наличието на връзка. За третия етап, в който се намираме и към този момент, продължава процесът на внедряване на нови технологии. Информацията, за разлика от предходния период, вече се намира в облачното пространство, а достъпът до нея изисква наличието на компактно носимо устройство, като например смартфон или ноутбук, което позволява свързаност във всеки един момент (Messenger 2019: 3 – 8). Това оказва влияние върху възможностите и разрешенията при уреждането на трудовия договор за работа от разстояние и позволява разглеждането на информационните технологии от няколко гледни точки.

1.1. Информационните технологии като класификационен критерий

Трудовите договори могат да се разделят на различни видове според особеностите в начина на престацията на работната сила. Според работното място те се делят на такива, при които то се намира в помещенията на работодателя и такива, при които то е извън тях. Във втората група попадат трудовият договор за надомна работа (чл. 107б – 107ж КТ) и трудовият договор за работа от разстояние. Докато при първия начинът за полагане на труда се свързва предимно с изработването на продукция или предоставянето на услуги (предимно ръчен труд), които могат количествено да се измерят чрез резултата от извършването им, при договора за работа от разстояние трудът се полага чрез информационни технологии посредством компютри (хардуер и софтуер), интернет връзка и други устройства, които позволяват работа с данни. По този начин, въпреки множеството сходства между тях, се стига до необходи-

мостта двата вида трудови договори с работно място извън помещението на работодателя да бъдат обособени един от друг.

1.2. Информационните технологии като средство за предоставянето на работната сила

Понятието за „работна сила“ заема централно място в трудовото право. Тя очертава специфичния му предмет – предоставянето на работната сила от работника или служителя на работодателя (Димитрова 2023: 26). Постигането на определен трудов резултат или изпълнението на трудовата функция става посредством оръдията и предметите на труда, към които се прилага работната сила. В този смисъл средството, чрез което се предоставя работната сила от работника или служителя на работодателя при трудовия договор за работа от разстояние, са информационните технологии. По-конкретно като такива могат да се определят оборудването и консумативите за функционирането му, както и програмното осигуряване (софтуер), които следва да бъдат предоставени от работодателя (чл. 107и, ал. 3, т. 1 и 2 от Кодекса на труда)⁶ във връзка с основното му задължение за осигуряване на условия за работа, съгласно чл. 127, ал. 1, т. 2 от Кодекса на труда⁷. Без тях работата от разстояние би била невъзможна независимо от конкретната трудова функция. Както се вижда от определението за договора за дистанционна работа в чл. 107з, ал. 1 от Кодекса на труда, работата е била или би могла да се извършва в помещенията на работодателя. Невинаги обаче работата, която се извършва в помещенията на работодателя, изисква използването на някакво оборудване, което отговаря на изградената вече представа за информационни технологии. В сферата на образованието и търговията например работата има интелектуален характер, но за нейното извършване поначало не се използват технологии. Изнасянето им извън помещенията на работодателя обаче става само и единствено чрез информационните технологии. Те са основна специфика в това отношение и

⁶ Съгл. разпоредбата „Работодателят осигурява за своя сметка необходимото за извършване на работата от разстояние оборудване, както и консумативи за функционирането му и програмно (софтуер) осигуряване“.

⁷ Съгл. разпоредбата „Работодателят е длъжен да осигури на работника или служителя нормални условия за изпълнение на работата по трудовото правоотношение, за която се е уговорил, като му осигури условия в съответствие с характера на работата“.

представяват единственото годно средство за предоставянето на работната сила при работата от разстояние.

1.3. Информационните технологии и трудовата функция

Освен като средство информационните технологии могат да бъдат и в основата на трудовата функция (самата работа). Тук акцентът пада не толкова върху това как се върши нещо, а какво се върши. Наличието на професии, тясно свързани с информационните технологии, е често срещано явление. В Националната класификация на професиите и длъжностите са уредени над 50 различни професии, обособени в подклас „специалисти по информационни и комуникационни технологии“, чиято работа се свързва пряко с някакъв информационен продукт⁸. По отношение на тези дейности информационните технологии са неразривно свързани със самата трудова функция. Поначало работата, която се извършва по трудовия договор за работа от разстояние, има предимно интелектуално съдържание (Мръчков 2018: 260). Преобладаващата част от сключените трудови договори за дистанционна работа са свързани с науката и образованието, търговията на едро и дребно и сферата на информационните и комуникационните технологии (Dimitrova, Kotzeva, Vladimirovna, Tonkikh 2021: 190). Докато при първите две категории информационните технологии могат да се разглеждат единствено като средство, чрез което се извършва работата, то при последната се вижда, че имат една потясна връзка. При тях изпълнението на работата зависи от информационните технологии, а така се предопределя и трудовата функция. Дейностите в образованието и търговията, които се извършват в помещенията на работодателя, обикновено не изискват наличието на информационни технологии, за разлика от работата в сектора на информационните технологии, където извършването на работата е свързано например с изработка на уебсайт, разработка на софтуерен дизайн, програмиране и внедряване на софтуер и др. В този смисъл чрез информационните технологии се обособява една специфична категория трудови договори за ра-

⁸ Национална класификация на професиите и длъжностите в Република България – 2011, Клас 2 – Специалисти, Подклас 25 – Специалисти по комуникационни и информационни технологии.

бота от разстояние, които предпоставят самата трудова функция. Това позволява да бъдат поставени в центъра на трудовия договор, с акцент към изпълнението на работата, за която се е уговорил работникът или служителят, като негово основно задължение по чл. 124 от Кодекса на труда⁹.

2. Някои конкретни проявления на новите технологии при уредбата на трудовия договор за работа от разстояние

Трудовото правоотношение, възникнало при сключването на трудовия договор за работа от разстояние, притежава характерните особености на трудовия договор като родово понятие. Това следва от изричната разпоредба на чл. 107п от Кодекса на труда¹⁰, както и от систематическото място на уредбата на договора. Работата, която се извършва извън помещенията на работодателя, става без прекия му надзор, а той има интерес за точното ѝ изпълнение. Тази липса до голяма степен се компенсира чрез възможностите на технологиите, които позволяват свързаност между работодателя и работниците или служителите във всеки един момент от работното време, като по този начин той може пълноценно да упражнява работодателската си власт. На работодателя се вменяват специфични задължения, свързани с осигуряването на оборудването за изпълнение на трудовата функция. Отделно от това специалната уредба цели да очертае правната рамка за използването на информационните технологии и конкретни разрешения по отношение на основни въпроси, свързани с важни институти на трудовото право.

2.1. Отношение към начина на управление на трудовия процес

Едно от основните права на работодателя като страна по трудовото правоотношение е да управлява трудовия процес. Това е неговата „управленска или разпоредителна власт“. Нейна проява и

⁹ Съгл. разпоредбата „По трудовото правоотношение работникът или служителят е длъжен да изпълнява работата, за която се е уговорил, и да спазва установената трудова дисциплина, а работодателят – да осигури на работника или служителя условия за изпълнение на работата и да му плаща възнаграждение за извършената работа“.

¹⁰ Съгл. разпоредбата „За неуредените в този раздел въпроси се прилагат общите разпоредби на този кодекс“.

форма е отдаването на задължителни нареждания и разпореждания на работниците и служителите по отношение изпълнението на трудовите им задължения (Мръчков 2018: 197). В това отношение важен момент при договорите за дистанционна работа е редът за възлагането и отчитането на самата работа. Съгл. чл. 107з, ал. 9, т. 1 от Кодекса на труда, той може да се определи при сключването на трудовия договор между страните, чрез колективен трудов договор или с вътрешен акт на работодателя. В ал. 10 на същия член е уредена възможността възлагането и отчитането да става посредством информационна система, която събира данни, свързани с работата. В следващата ал. 11 е предвидено това да може да става и чрез информационна система за алгоритмично управление на работата. За разлика от информационната система за възлагане и отчитане на работата, която няма легално определение, системата за алгоритмично управление е легално определена в § 1, т. 24 от Допълнителните разпоредби на Кодекса на труда¹¹. Съществуват различни технологии според функцията, която изпълняват. Едни извършват събиране и предаване на данни, други – обработка и анализ на данни. Последните трансформират данните, с които се захванват, в изход – пак под формата на данни, каквито са например компютърният софтуер или системите с изкуствен интелект. Цифровите устройства като компютъра имат потенциала да извършват всички функции, при условие че имат инсталиран необходимия софтуер и са свързани с интернет (Urzi Brancati, Cutarelli, Riso, Baiocco 2022: 11). Европейското законодателство определя системите с изкуствен интелект, които се използват в сферата на заетостта, най-общо като системи за вземане на решения, засягащи условията на отношенията във връзка с полагане на труд¹². Също така се дава определение на понятието „автоматизирани системи за вземане на решения“ като *„системи, които се използват за вземане или подпомагане, чрез електронни средства, на решения,*

¹¹ Съгл. разпоредбата „Информационна система за алгоритмично управление е система за вземане на автоматизирани решения при възлагането, отчитането и контрола на работата на работниците и служителите“.

¹² Приложение III, пар. 4, буква „б“ на РЕГЛАМЕНТ (ЕС) 2024/1689 НА ЕВРОПЕЙСКИЯ ПАРЛАМЕНТ И НА СЪВЕТА от 13 юни 2024 г. за установяване на хармонизирани правила относно изкуствения интелект (Акт за изкуствения интелект).

които засягат в значителна степен лицата, извършващи работа“¹³. Вижда се, че с уредбата в Кодекса на труда законодателят се е водил от идеята, която се влага в тези понятия. Те, от своя страна, се вписват в общата представа за информационните технологии като конкретни техни проявления в трудовото правоотношение.

2.2. Отношение към работното време

Друг важен въпрос при договорите с работно място извън помещението на работодателя е начинът на отчитане на работното време. Поначало специалната уредба в Глава пета, Раздел VIII „б“ от Кодекса на труда, „Допълнителни условия за извършване на работата от разстояние“, възлага в чл. 107л, ал. 5 задължение на работника или служителя, работещ от разстояние, ежемесечно да отразява действителното отработено време в документ по образец¹⁴. Чл. 107л, ал. 6 позволява това да става и чрез „автоматизирана система за отчитане на работното време“¹⁵, за която има легално определение в § 1, т. 25 от Допълнителните разпоредби на Кодекса на труда¹⁶. Технологичните разрешения за отчитане на работното време са различни – баркодова система, карти за отчитане, биометрични данни, мобилни приложения, системи за отчитане на активността, уеббазирани системи за отчитане на времето и др. Част от тях изискват специално оборудване, докато други (мобилните приложения, системите за отчитане на активността, уеббазираните системи за отчитане на времето) позволяват отчитането да става с универсални устройства, като компютър или смартфон, които се използват масово. Технологиите от втория вид представляват софтуер, който може да се инсталира на устройството, което има характер на техническо оборудване на работното място при работата

¹³ Чл. 2, пар. 1, буква „и“ от ДИРЕКТИВА (ЕС) 2024/2831 НА ЕВРОПЕЙСКИЯ ПАРЛАМЕНТ И НА СЪВЕТА от 23 октомври 2024 г. относно подобряването на условията на труд при работата през платформа.

¹⁴ Съгл. разпоредбата „Действително отработеното време се отразява ежемесечно в документ по образец, утвърден от работодателя“.

¹⁵ Съгл. разпоредбата „Действително отработеното време може да се отчита и чрез автоматизирана система за отчитане на работното време“.

¹⁶ Съгл. разпоредбата „Автоматизирана система за отчитане на работното време“ е система за автоматично записване и съхранение на информация с цел отчитане на отработеното време на работниците и служителите.

от разстояние. Същите могат да се разделят на такива, при които отчитането става от работника или служителя, подобно на хипотезата при ежемесечното отчитане с документ, и на такива, при които то става автоматизирано.

По отношение на ръчното отчитане чрез информационни системи в свое решение от 09.06.2025 г. Софийският районен съд, по иск за обявяване на незаконно уволнение, е установил, че в отношенията между работодателя и неговия служител по сключен трудов договор за работа от разстояние е уговорено отчитането на работното време да става от служителя чрез информационната система „avaza“. Въпреки че е нямало спор в тази насока, прави впечатление, че в самия договор между страните е уговорено отчитането да става ежедневно пред работодателя, а разпоредбата на чл. 107л, ал. 5 изрично създава задължението за работника или служителя ежемесечно да отразява действителното отработено време пред работодателя¹⁷. Това поставя служителя в по-утежнена ситуация, вмениявайки му допълнителни задължения и би могло да се разглежда като противоречие на клаузата със закона по смисъла на чл. 74, ал. 4 от Кодекса на труда.

Практически интерес представлява информацията, която се съдържа в системите за автоматично отчитане на работното време, достъпът до нея и начинът, по който може да се използва. Така в друго решение по спор за законосъобразност на дисциплинарно уволнение от 24.03.2024 г. Софийският районен съд е установил, че отчитането на работното време между страните по трудов договор за работа от разстояние става чрез система за автоматизирано отчитане „JumpCloud“. Въз основа на направена в системата справка от работодателя е получена информация за работното време на служителя и са констатирани негови закъснения, които са били повод да се подведе под дисциплинарна отговорност. Впоследствие работодателят, чрез достъп в системата за автоматизирано отчитане на работното време, прави разпечатка на данните в присъствието на нотариус, като същата е приложена към съста-

¹⁷ В Решение №10826 от 9.06.2025 г. на СРС по гр. д. №1520/2024 г. се визира отчитането на работата от ищеца чрез системата „avaza“, която има характера на уеббазирана система за отчитане на времето. Повече информация за тази система на: www.avaza.com.

вен констативен протокол по смисъла на чл. 593 от Гражданския процесуален кодекс¹⁸. В съдебното заседание съдът е приел, че съставеният протокол се явява писмено доказателство за факти с правно значение, имащ доказателствена тежест на официален документ, което е било и решаващ аргумент в мотивите на съда при преценката на законосъобразността на наложеното от работодателя дисциплинарно наказание¹⁹.

Интерес представлява отношението между разпоредбите, уреждащи двата начина на отчитане на работното време. Поставя се въпросът дали и при използването на автоматизирана система остава задължението за ежемесечно отчитане от страна на работника или служителя. На пръв поглед изглежда, че възможността за въвеждане на автоматизирана система е алтернатива и при наличието ѝ следва да отпадне задължението на работника или служителя за попълване на друга отчетна форма. Но при по-внимателен прочит се вижда, че има разминаване в използваните изрази – служителят „отразява“, а системата „отчита“, т.е. може да се направи извод, че задължението на служителя съществува при всички положения, а работодателят следва да осигурява на последния достъп до данните в системата за отработеното от него работно време (аргумент от чл. 107л, ал. 6, изр. 2 от Кодекса на труда)²⁰. Това, от една страна, е начин работникът или служителят да сравни собствената информация за отработеното време с тази от автоматизираната система, като при евентуални разминавания може да я съобрази в ежемесечния си отчет, тъй като според разпоредбата на чл. 107л, ал. 5 от Кодекса на труда той носи отговорност за нейната достоверност²¹. В този смисъл недостоверната

¹⁸ Съгл. разпоредбата „При удостоверявания за явяване или неявяване на лица пред нотариуса за извършване на действия пред него се съставя констативен протокол“.

¹⁹ В Решение №5155 от 24.03.2025 г. на СРС по гр. д. №37601/2024 г. се установява въвеждане на система за управление на потребителите и устройствата – JumpCloud, която представлява интернет базирана платформа за управление на стационарни и мобилни устройства и потребители. Повече информация за тази система на: <https://jumpcloud.com/>

²⁰ Съгл. разпоредбата „Работодателят е длъжен при поискване да предостави на работника или служителя, който извършва работа от разстояние, достъп до данните в системата за отработеното от него работно време“.

²¹ Съгл. разпоредбата „Работникът или служителят, който извършва работа от разстояние, носи отговорност за достоверността на данните“.

информация би представлявала вид нарушение на трудовата дисциплина, съгласно чл. 187, ал. 1, т. 10 от Кодекса на труда²², която може да ангажира неговата дисциплинарна отговорност. Най-общо казано, чрез достъпа до тази информация се създава сигурност за работника или служителя, свързана с трудовите му права²³.

Заклучение

Материята на трудовото право е отворена към въвеждането на нови разрешения, свързани с технологичния напредък и процесите на дигитализация. Тези новости се свързват, на първо място, с обособяването на трудовия договор за работа от разстояние като отделен вид трудов договор. На второ място, легално се закрепят нови понятия, които имат основополагащо значение, каквото е понятието „информационни технологии“, имащо значение преди всичко за редица общи въпроси като разграничителен критерий за различните договори, средствата за извършването и самото извършване на работата по трудовия договор. Уредбата се обогатява с нови легални понятия, които имат пряко отношение към отделни институти на трудовото право, които са конкретна форма на разбирането за информационни технологии. Тези понятия, освен чрез основната им дефиниционна функция при уреждането на обществените отношения, определят и един от пътищата за развитие на трудовото право, свързан с технологичното развитие на света.

ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА

Димитрова Д. 2023: Димитрова Д. Понятието „работна сила“, като термин в законодателството и правната доктрина. // *Studia Iuris* 1/2023 г.

Мръчков, Зиновиева, Стоянов 2012: Генова Я. Национално споразумение за организацията и прилагането на дистанционна работа в Република България – прецедент в българското колективно пре-

²² Съгл. разпоредбата „Нарушения на трудовата дисциплина са неизпълнение на други трудови задължения, предвидени в закони и други нормативни актове, в правилника за вътрешния трудов ред, в колективния трудов договор или определени при възникването на трудовото правоотношение“.

²³ Мотиви към ЗИД на КТ, стр. 6, достъпни на следния линк:

<https://www.mlsp.government.bg/uploads/7/politiki/trud/proekti-na-na/kt20/motivi-zid-kt.docx>

говаряне, Сборник „Правната наука – традиции и актуалност“ с научни доклади от Националната конференция „Правната наука – традиции и съвременност“, организирана от Юридическия факултет на Пловдивския университет „Паисий Хилендарски“, Издател Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“. Пловдив, 2012, стр. 462-468, ISBN 978-954-423-768-4.

Мръчков 2018: Мръчков, В. Трудово право, десето преработено и допълнено издание, Сиби, 2018, стр. 197, ISBN: 978-619-226-071-2.

Средкова 2014: Великова-Стоянова, А. Същност и условия за работа от разстояние, Юбилеен сборник, посветен на 80-годишнината на проф. д.ю.н. Васил Мръчков, Издателство „Труд и право“, София, 2014, стр. 270, ISBN: 977-131-429-840-7.

Директива (ЕС) 2024/2831 на Европейския парламент и на Съвета от 23 октомври 2024 г. относно подобряването на условията на труд при работата през платформа.

Директива (ЕС) 2019/1158 на Европейския парламент и на Съвета от 20 юни 2019 г. относно равновесието между професионалния и личния живот на родителите и лицата, полагащи грижи, и за отмяна на Директива 2010/18/ЕС на Съвета.

Рамково споразумение за дигитализация на европейските социални партньори BusinessEurope, ETUC, CEEP и SMEunited, подписано на 22.06.2020 г., <https://www.businesseurope.eu/wp-content/uploads/2025/02/2020-06-22_agreement_on_digitalisation_-_with_signatures-de0-1.pdf>

Регламент (ЕС) 2024/1689 на Европейския парламент и на Съвета от 13 юни 2024 г. за установяване на хармонизирани правила относно изкуствения интелект и за изменение на регламенти (ЕО) № 300/2008, (ЕС) № 167/2013, (ЕС) № 168/2013, (ЕС) 2018/858, (ЕС) 2018/1139 и (ЕС) 2019/2144 и директиви 2014/90/ЕС, (ЕС) 2016/797 и (ЕС) 2020/1828 (Акт за изкуствения интелект).

Становище на Икономическия и социален съвет на Република България на тема „Ефекти от прилагане на работата от разстояние в България“ – ИСС/4/004/2021 г. Комисия по труд, доходи, жизнено равнище и индустриални отношения.

Dimitrova, Kotzeva, Vladimirovna Tonkikh N. 2021: Dimitrova E., Kotzeva T., Vladimirovna Tonkikh N. Sociological outlook to

wards ICT based telework in Bulgaria before the COVID-19 pandemic. // Papers of BAS. Humanities and Social Sciences 2/2021

Messenger 2019: Messenger J.C. Introduction: Telework in the 21st century – an evolutionary perspective. Edward Elgar Publishing Limited 2019, page 3–8, ISBN 978-1-78990-375-1.

Shambhavi, Clinton, Manish 2023: Roy, Shambhavi; Daniel, Clinton; and Agrawal, Manish, “Fundamentals of Information Technology”, Textbook – English. 19, University of South Florida 2023, page. 11-17, 20, ISBN 978-0-9776744-6-6.

Urzi Brancati, Cutarelli, Riso, Baiocco 2022: Urzi Brancati, M., C., Cutarelli, M., Riso, S., Baiocco, S. How digital technology is reshaping the art of management, Seville: European Commission, 2022, JRC130808.

ДОКТОРАНТ: БОРИС БИСЕРОВ

НАУЧЕН РЪКОВОДИТЕЛ: ПРОФ. Д.Ф.Н. ТАТЯНА ИЧЕВСКА
ФИЛОЛОГИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ

ИЗМЕРЕНИЯТА НА УТОПИЧНОТО И ХЕТЕРОТОПИЧНОТО В РОМАНА НА МИЛЕН РУСКОВ „ЧАМКОРИЯ“¹

***Abstract:** The current study delves into the narrative techniques of the novel 'Chamkoriya', through which Milen Ruskov reflects on the 1920s in Bulgaria – a decade of high political tensions, arising from differing ideologies. An emphasis is placed on the utopian function of Chamkoriya as a location of unbiased perspective and freedom of thought. The main character, Slave, with his genuine interior monologue (skaz), remains unbiased, too, and wanders between the ideologically strained relations between the political entities and the spiritually elevated countryside of Chamkoria. By nesting the personal story of Slave into the historical narrative of Bulgaria, the study aims at proving that tracing back the past and its shrouded in mystery gaps can function as an insight into the future.*

***Keywords:** utopia, violence, politics, monologue, heterotopia*

Според изтъкнатия литературовед Боян Ничев типологическият релеф на българския роман е разположен върху три исторически върха: Априлското въстание, Септемврийското въстание и Девети септември. Всяка от тези височини по естествен литературноисторически път води до възход на романа, в който националните шедьоври на своето време днес са се превърнали в класика и в неизменна част от българския литературен канон. След Априлската епопея подемот на романа е свързан с преосмислянето на 1876 г., Освободителната война и Освобождението, като тук само литературно-

¹ Това изследване е финансирано от Проект BG05SFPR001-3.004-0016-C01 „Подкрепа за развитие на проектна докторантура на Пловдивския университет „Пайсий Хилендарски“, финансиран от Програма „Образование“ 2021 – 2027, съфинансирана от Европейския социален фонд плюс (ЕСФ+).

This study was supported by Project BG05SFPR001-3.004-0016-C01 “Support for the Development of Project-based Doctoral Studies at the University of Plovdiv ‘Paisii Hilendarski’”, under the „Education“ Programme 2021–2027, co-financed by the European Social Fund Plus (ESF+).

историческата рамка, която обхваща „Под игото“ и „Възвишение“ например, говори сама по себе си за значимостта на този крайъгълен камък в българската история. След Девети септември литературата се рестриктира в строги идеологически рамки, където пък случаят „Тютюн“, въпреки колосалното си значение за осмислянето на периода по време и след Втората световна война, е красноречив за напрежението между нормативната естетика и чисто художествените параметри на епическия жанр. И ако тези две „височини“ са в голямата си част „изкачени“ от българското литературно перо и универсализирани до степен, в която може да се прибегне и до по-свободни херменевтични подходи, то Септемврийското въстание и кървавите събития, които напояват 20-те години на ХХ в. в България продължават да провокират създаването и допълването на един своеобразен микроканон, в който необуздаността и стихийността на историческото време предопределят и характера на писането за него.

Септемврийските текстове се появяват по различно време, това е причината, поради която могат да се обособят в няколко групи: 1) произведения, които излизат непосредствено след събитията от 1923 – 25-а година. Към тази група може да отнесем романа „Хоро“ и сборника „Ръж“²; 2) произведения, писани през 30-те, за които е характерно дистанциране и оттласкване от събитията, като романите „Кръв“ и „Слънцето угаснало“; 3) творби, излезли през 50-те, 60-те и 70-те години на ХХ в., а като най-отчетлив пример можем да посочим романа „Иван Кондарев“. Както можем да видим от подобна класификация, Септемврийското въстание, предшестваният го Юнски преврат и последвалите апокалиптични събития от 1925 г. представляват интерес за редица литературни поколения преди 1989 г. Нещо повече – оказва се, че голяма част от най-новата ни литература също се обръща към травматичното минало, като се опитва да запълни празнини, които, съзнателно или не, са били пропускани от прозата ни в предходните десетилетия. Разбира се, дистанцията на времето предполага и по-различна оптика към периода на 20-те, като основополагащ в този смисъл е романът на Милен Русков „Чамкория“. „Чамкория“ представя богат и многопластов наратив, който умело съчетава исторически и социални

² Тук визираме само епическите произведения, иначе неделима част от тази група са поемата „Септември“ и стихосбирките „Жертвени клади“ и „Пролетен вятър“.

елементи с лични истории и философски размишления на бае Славе. Веднага бърза да кажем, че текстът според нас не бива да бъде мислен като исторически роман. В своята монография „Романология ли?“ Младен Влашки разграничава две линии в съвременната българска литература, легитимиращи историята. Едната посока конструира романово повествование от традиционен тип и може да бъде идентифицирана като исторически роман, а при другата става въпрос за „романи с историческа перспектива, но с различна концепция от тази на историческия роман“ (Влашки 2014: 194 – 195). След 90-те години на ХХ в. почти не можем да говорим за исторически роман в ортодоксалния смисъл на понятието. Според думите на самия Русков текстът е една трагикомедия, наситена от забавната и неподправена гледна точка на Славе, чието съзнание се превръща в плацдарм на различни философски нагласи и мисловни модели; на факти и слухове около силните на деня по онова време; на задкулиските интриги, на похватите на медиите, на машинациите на политиците. Механизмът, чрез който всички тези елементи от атмосферата на 20-те са предадени и около който се обединяват повечето изследователи на романа, е *поток на съзнанието*, който обуславя немонолитния и пълен със събитийни скокове сюжетен пласт на текста.

Във фабулно отношение пък романът проследява преврата на 9 юни 1923 г., атентата срещу цар Борис III в Арабаконак, атентата в църквата „Св. Неделя“ и още множество елементи от политическия пъзел в България през 20-те години на ХХ в. Изхождайки от наблюденията върху тези романови конструкти, можем да кажем, че Русков паралелно гради и *малката, лична история*, обусловена от колебанията и противоречията, от мятането напред-назад във времена и пространства, които оставят впечатлението за „истинотърсачество, при което пътят е по-важен от пристигането“ (Камбуров: 2017), и *големия национален разказ* за едно от най-напрегнатите десетилетия в новата ни история. Прескачайки от едно историческо събитие към друго, бае Славе отприщва читателските разсъждения върху претопяването на човека в историята, върху кръговрата на живота и мястото на обикновения човек в него. Най-пряката и очевидна функция на този поток на съзнанието е да обоснове отказа от хронологична последователност в големия исторически разказ. Непрестанното сноване на мисълта напред-назад във

времето, съчетаването на статичност и безпорядъчност е точна метафора за братоубийствения потенциал на периода. В контекста на противопоставянето между малкото и голямото, но и на техния синтез обаче, потокът на съзнанието на Славе функционира като художествен опит преди всичко върху това как мислим и действваме, когато не сме институционално надзиравани. Рестриктивният апарат на идеологиите и дискурсите на времето са незаобиколим фактор, да, но безизходицата е не толкова ефект на политически и социални убеждения, колкото на една безотказна рефлексивност, която изправя съзнанието пред съучастието, съпричастието и споделяната вина като чисто морални категории. След като обособихме основните повествователни техники, чрез които достигнахме и до важната за настоящата работа опозиция общо – частно, е време да се съсредоточим и върху акцента на изследването – проявите на утопичното (и хетеротопичното) в текста.

Измерения на хетеротопичното

В статията си „За другите пространства“ Мишел Фуко противопоставя хетеротопиите на утопиите, като сблъсква, най-общо казано, тяхната наличност. Утопиите са видени като *„местоположения, лишени от действително място; места, които са свързани чрез пряка или преобърнатата аналогия с действителното пространство на обществото. Те го представят в неговата идеална форма или пък преобърнато с главата надолу, но в края на краищата това са фундаментално нереални пространства“* (Фуко 2003: 12). Хетеротопиите, от друга страна, са реални места, но „други“ пространства, които отразяват, преобръщат или подлагат на изпитание обществения ред. По-нататък в статията Фуко формулира шест принципни постановки, чрез които конструира измеренията на хетеротопичността. Смятаме, че някои от тях биха били приложими към местността Чамкория в едноименния романа на Русков заради функционирането им като преосмислящи времето и пространството фактори. Фуко казва, че всяка култура има хетеротопии на откъсването – места, вън от обществото, където действат други правила (пример: манастири, санаториуми, затвори). В романа Чамкория (днешен Боровец) е именно такава място – времево и пространствено изолирано, планинска местност, далеч от политическата суета и хаоса на София и на събитията от 1923 г. Бае

Славе живее там в своеобразна изолация, откъснат от „центъра“ – но именно това откъсване му позволява да размисля, да възстановява спомени и да осмисля катастрофите на историята. Тази изолация не е само физическа, а екзистенциална и епистемологична – пространството на Чамкория се превръща във „външно“ поле, от което може да се мисли обществото.

По-нататък Фуко отбелязва, че някои хетеротопии са наситени с време – в тях различни времена се наслаждат (като музеи или гробища). В романа на Русков Чамкория е паметово пространство – там миналото и настоящето се наслаждат и превръщат повествованието в устойчив синтез между личното и историческото време, заключено в периода 1923 – 1928 г. В романа времето не тече линейно, а концентрично и ретроспективно, местността е не просто фон, а контейнер на времето – природата запазва следи от миналото, докато обществото претърпява своите исторически кризи. Именно разбирането на Фуко за кризата и отклонението стои в основата на следващата хетеротопична линия към „Чамкория“. „За другите пространства“ разглежда традиционните общества като „кризисни пространства“, а бае Славе несъмнено е човек в криза, преживял насилието на преврата и терора, оцелял свидетел на националния морален разпад. Чамкория е пространството, в което този индивидуален и национален срив се осмисля, място на морален и исторически катарзис, но не чрез изкупление, а чрез болезнено припомняне. В този смисъл Чамкория е кризисна хетеротопия, в която обществото се оглежда в своята собствена вина, разказ за болезнената историческа памет, залегнала дълбоко в българската генеалогия.

Последната линия, по която ще проследим проявите на хетеротопичното в романа, е принципът на отражението, заложен в образа на огледалото, разгледан от Фуко. То е утопично, защото показва несъществуващо пространство, но и хетеротопично, защото свързва реалното тяло с въображаемия му образ. В романа Чамкория е огледало на България – отдалечена, привидно невинна, но отразяваща цялата ѝ историческа деформация. Природата тук не е идилична, а контрастна на човешкото зло – тя го разкрива чрез противопоставяне. Бихме могли да кажем, че местността функционира като морално огледало, в което обществото вижда собственото си лице, изкривено от насилие и забравя. В крайна сметка

Чамкория е хетеротопия на паметта и вината – място, където историята не е просто спомен, а живо присъствие, което разклаща идентичността. Както казва Фуко, хетеротопиите „разклащат езика, защото подкопават синтаксиса на пространството“ – същото прави и Милен Русков, като създава от Чамкория едновременно исторически пейзаж, съвест и огледало на българската действителност.

Измерения на утопичното

Чамкория се намира на границата между реалното – политическото напрежение, военнополитическите репресии, предателствата и убийствата, и иреалното – копнежа по изгубените ред и хармония в обществото. В един идеален свят едното започва там, където свършва другото, но художественият свят на Русков смесва двете перспективи – една от причините „Чамкория“ да провокира интереса на изследователите. Амалгамата между България на мира и идеалите и България на братоубийствените войни, която всъщност представлява България между двете световни войни, за която говори Русков, обаче не означава, че пътуването от едната към другата не е възможно. Напротив, този преход е пресъздаден символно чрез пътуването на бае Славе. Важна в този ред на мисли ще се окаже и повествователната рамка на романа – в първа глава пътниците се качват в омнибуса на бае Славе от София, а в последната – слизат в Чамкория. Посоката е ясна: от София на двете големи военнополитически групировки – Военния съюз, Демократическия сговор и ВМРО, от една страна, и Единния фронт, от друга, към Чамкория на безпристрастния (сравнително) бае Славе. Неслучайно неговият образ Русков е изградил на принципа на равно отстояние и от комунисти, и от земеделци, и от военни, и от анархисти (макар и най-добрият му приятел да е именно такъв). Той няма ясно изразена или заявена класова принадлежност, което обяснява и привързаността му към социалдемократията (просто е немислимо в онзи период да нямаш съвсем никакви политически симпатии). От последното уточнение следва и естественото разграничение между утопия и идеология в политическия смисъл на понятията, тъй като Русков, макар и да не се нагърбва с оценъчност, демонстрира чрез героя си завидна политическа грамотност.

Поставяйки идеологията и утопията в отношение на зависимост, Карл Манхайм очертава приликите и различията между тези

два разказа. На първо място според него идеологията и утопията си приличат по това, че са дискурси или „разкази“, трансцендиращи действителността, но по различен начин. Идеологията цели да легитимира и запази статуквото, настоящето, докато трансцендирането на утопията с действителността е от противоположен тип: то е трансцендиране откъм бъдещето и възможното и по този начин подкопава настоящето, като има за цел да го делегитимира и трансформира. Обвързвайки подобна теза с проблематиката и топографията в романа, можем да отнесем София с нейните политически интриги, откъдето започва метафоричното пътуване, към полето на идеологиите – били те комунистически или буржоазни, а Чамкория и лелеяната хармония в обществото – към утопичната територия. Функционирането на Чамкория като утопичен топос в романа може да бъде погледнато и през още една опозиция, за която говори Фуко: сакрално – профанно пространство. Бихме могли да кажем, че Чамкория функционира като сакрална територия, недокосната от историческите събития и политически конфликти. Докато светът около героите се променя бързо и често непредвидимо, Чамкория остава място на спокойствие и непреходност. Това прави местността идеален контрапункт на нестабилността и несигурността, които характеризират градската и политическата среда в романа. Благодарение на природните картини не само се внушава представата за идиличност и хармоничност, но също така се разколебават конкретните географски параметри на Чамкория и тя започва да функционира като митологично място, в което цари вечността – както вечнозелените дървета, с които е покрита, символизиращи безсмъртие, непрекъснатост и хармония. Отделно от това шумът на борове, когато вятърът минава през техните клони, навява спокойствие и мир. Боровата гора може да бъде място за уединение и медитация, далеч от шума и стреса на градския живот, а символиката на бора функционира в романа (а и изобщо в нашата литература) като пазител на националната идентичност. Още от Вазов насам този образ е натоварен с въздействащи национални и културни значения, символизира връзката на хората със земята, традициите и природното наследство. Разбира се, борове са известни и със своята издръжливост и способност да оцеляват в сурови условия, включително в студени климати и бедни почви, точно както бае Славе, който благодарение на своя стоицизъм

успява да оцелее в „студения климат“ на политическите, но и чисто човешки конфликти по онова време.

И така, оказва се, че в романа на Милен Русков местността Чамкория играе ключова роля и може да бъде разглеждана като своеобразна утопия в различни аспекти: природна, социална (подсказва възможността за хармонични отношения между хората) и лична (тук бай Славе намира убежище и се чувства свободен). Както вече казахме, символиката на боровете допълнително засилва утопичността на мястото. В контекста на романа Чамкория функционира като контрапункт на градската среда и политическите събития, като територия, способна да доведе човека до хармония и вътрешен покой. Последната линия, по която ще проследим проявите на утопичното в романа, е речта на главния герой. Още от първите страници прави впечатление твърдият шопски говор на бае Славе, който е един от най-големите чарове на романа и изпълнява т.нар. „прелъстителна функция“. Този *„идеосинкрално изметнат, изкълчен стил на говорене“* (Камбуров 2017) е жив, гъвкав, ентузиазизиран, подигравателен и самоироничен. В речника на бае Славе сякаш има инструмент, дума, ключ за всяка една ситуация, била тя тъжна или смешна. В този смисъл безспорно можем да говорим за сказов повествователен тип, който за целите на настоящата разработка ще бъде противопоставен на императивното партийно говорене, подложено на ирония именно в рамките на сказовата реч. По този начин ще се опитаме да видим и как опозицията сказ – партийен език по интересен начин дублира другата опозиция: утопия – идеология. Според Запрян Козлуджов, за да съществува сказът в чистия си вид, той *„трябва да създава илюзията за битово-разговорна (некнижовна, нелитературна) реч, принадлежаща на човек от народните социални слоеве“* (Козлуджов 2018: 45). Такъв безспорно е бае Славе, който в ролята си на повествовател, „назначен“ от автора, носи функционалната и смислова натовареност на текста.

Още едно задължително условие според Запрян Козлуджов за наличие на сказов тип повествование е присъствието на *„устойчиви лексико-граматични конструкции, които следват логиката и граматичния строеж на устната реч, стремежи се да запазят нейните интонационни особености и речеви обрати, създавайки илюзия за устна произносимост“* (Козлуджов 2018: 47). Подобно

на „Записки по българските въстания“, простият и наглед циничен език, съчетан с умопомрачителни мъдрости и проникателност, успява да проникне толкова навътре в народопсихологията на България (и на еснафа, и на властника), до такава степен да разбие едрите и помпозни фрази, с които си служи политиката, че се превръща в един своеобразен метагерой, по-важен дори от самия бае Славе. Речта на Славе обаче изпълнява и още една важна функция. Често прехвърляща мярата на допустимото за изговаряне, тя директно се свързва с Чамкория, която е представена като топос на свободното слово, на нерестриктираната политическа риторика. Остроумният сарказъм, който Русков влага в думите на героя си, представлява едновременно и знак за идентификация с утопичното пространство на Чамкория, и маркер за оразличаване от партийния език. Това своеобразно претопяване на политически речеви императиви или задължителен пропаганден репертоар в разговорна реч е метафоричното от гледна точка на езика превръщане на политическата идеологията в чисто нравствена утопия. В едната парадигма Джина и Героя биха били партийният активист, коварният класов враг, докато за бае Славе те са просто хора, оплели се в хаотичната и неподредима мрежа на действителността. И така, някъде измежду травмите от загубената Първа световна война, бомбените атентати, престрелките, банковите обири, измежду ежедневните градски обикновениности – локали, шапки „Борсалино“ за двеста лева, реклами на дрогерии, дребни, но и едри мошеничества, Русков успява да вмести големия национален разказ за атентата в „Св. Неделя“, покушението над цар Борис и преврата срещу Стамболийски. В тази симбиоза на малкото и голямото авторът достига до внушителни прозрения за националния ни дух, историческата ни обреченост, политическите ни несполуки и в същото време – за неистовия ни стремеж към независимост, справедливост и сигурност. Старателно маскиран зад недоволство, хленчене и хитруване, изразен чрез вътрешния монолог на бае Славе, този стремеж се разпростира по метафоричния път от София до Чамкория. Път, който е еманация и на личния, и на националния ни опит, пътуване, което сменя, замества, открива и загубва утопичното и дистопичното време и пространство. Милен Русков поема по него с омнибуса на бае Славе и с надеждата, че всеки от нас, читателите, ще намери своята истина и ще открие изгубената България. Оставайки

политически и исторически питащ, а не отговарящ, „Чамкория“ е роман на истината, който ни напомня, че носим отговорност – както към предшествениците си, вложили цялата си вяра в нас, така и към наследниците си, защото единствено ние имаме власт над това, което се случва днес.

ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА

Влашки 2014: Влашки, М. Романология ли? Пловдив: Хермес, 2014.

Камбуров 2017: Камбуров, Д. Четвъртата височина (след прочита на „Чамкория“ от Милен Русков). – Електронно издателство Литературен вестник, 2002 [прегледан на 15.07.2024].

<<https://litvestnik.wordpress.com/на-фокус/четвъртата-височина-след-прочита-на/>>

Козлуджов 2018: Козлуджов, З. Литературният сказ и проявите му в българската проза. София: Захарий Стоянов, 2018.

Ничев 1978: Ничев, Б. Съвременният български роман. София: Български писател, 1978.

Фуко 2003: Фуко, М. *За другите пространства*. – В: Литературен вестник, 2003, бр. 13, с. 12 – 13.

ДОКТОРАНТ: ПАВЕЛ ЗАПРЯНОВ

**НАУЧЕН РЪКОВОДИТЕЛ: ДОЦ. Д.Ф.Н. ДИЯНА НИКОЛОВА
ФИЛОЛОГИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ**

СЪБИТИЙНОСТ И ИСТОРИЧНОСТ В НОВОГРЪЦКАТА ПОЕЗИЯ

***Abstract:** The following text presents a short summary of ideas in connection with the thesis its author intends to be working on the next couple of years. It begins by stating its goals at exploring the concept of the self-overcoming of nihilism in the work Fernando Pessoa and Constantine Cavafy, as well as the elements of historicity in contemporary Greek poetry and their relation with the narrative structure in Virginia Wolf's "The Years". By the latter motive the concept of the event is encountered, which is studied further on in the text in relevance with the work of Cavafy, Georgios Seferis and Yanis Ritsos. Brief biographical sketches of the three poets are also given and the text ends with some brief considerations on the work of Cavafy particularly.*

***Key words:** poetry, ontology, event, time, history, deconstruction*

Настоящият текст предлага резюме на основните идеи, свързани с дисертацията, върху която авторът възнамерява да работи през следващите няколко години. Резюмето тръгва от формулиране на целите за изследване на концепцията за самопреодоляването на ниҳилизма в творчеството на Фернандо Песoa и Константинос Кавафис, както и на елементите на историчност в съвременната гръцка поезия и тяхната връзка с повествователната структура в романа „Годините“ на Вирджиния Улф. Ще бъде очертана и концепцията за събитието, която предстои да бъде обстойно изследвана във връзка с произведенията на Кавафис, Георгиос Сеферис и Янис Ритос. Изложението завършва с кратки съждения конкретно върху творчеството на Кавафис, които дисертацията предстои да разгърне в дълбочина.

I. Кратки биографични данни за авторите

Константинос Петру Кавафис е роден през април 1863 г. в Александрия, където прекарва почти целия си живот. Този град присъства в творчеството му, като най-ярък пример за това е стихотворението „Бог изоставя Антоний“, но има и други като „Пратеници от Александрия“ и т.н. Цял живот изпълнява невзрачната функция на

чиновник в държавната организация по напояването. Почива през април 1933 г., малко преди да навърши седемдесет години.

Георгиос Сеферис е роден в Смирна – място, пропито със спомените за могъщи империи; място, изкушавано също така от фанариотската „мегали идея“. „*Все стари истории*“ (СГП 1993: 234), които си струва да се припомнят, тъй като е вероятно да са играли известна роля във формирането на младия Сеферис. На четиринайсетгодишна възраст той пристига със семейството си в Атина. След края на Първата световна война заминава за Париж, където учи право до 1925 г. През 1926 г. започва дипломатическа кариера. Служил е в Англия и в Албания. През 1941 г. в Египет, след Втората световна война в Анкара и Лондон, а от 1962 г. до смъртта си прекарва дните си в предградие на Атина.

Янис Рицос е роден през 1909 г. в град Монемвасия. Заради революционните си възгледи прекарва години заточен в Макронисос и Ай Стратис.

Рицос най-вероятно е единственият от тримата, който може да бъде нарече по-строго политически поет, но творчеството на всеки един от тях е историческо в най-всеобхватния смисъл на думата.

II. Изложение относно концепцията за събитийност

Хронос като божествено време, време на вечността при древните, разделеният между божий (метафизичен) и човешки (емпиричен хронос) при Августин. Времето на вечното настояще, времето като себе-поглъщаща се диалектика.

Митологичният хронос като божество, обвързано с произхода на Космоса. Като такъв той не остарява, вечен е. Хронос, времето, осигуряващо възможност за проява на справедливостта като поправка върху неправдата. Времето като съд на историята при Хегел.

Хронос е начинът, по който времето конституира смисъла, излизайки *победител в една борба, в която е било държано в плен на интригата* (Ricoeur 2004).

Кайрос, един подходящ миг – моментът, в който хронос е арестуван. Момент, в който времето е обхванато. Кайрос – мигът, в който хронос е погледнат в лицето, разкривайки своя вперен в бъдещето взор.

Крисис, означаващ при Тукидид съдебна присъда, или по-скоро съдебен процес. Едно разрешаване на кризата. Кайрос и крисис са

именно двете понятия, въртящи се шеметно около онзи извънредно подходящ момент – събитието (Артог 2024: 21 – 32).

Събитието е неназовимо, за него няма име. Толкова по-добре следователно да се помъчим да го определим – този неуспех би се осъществил в писането на невъзможното, което ни повелява Жак Дерида. Събитието ни проправя пътища не към нещо „свише“, а напротив, насочва ни към това, което бихме нарекли с Франсоа Ларюел „генеричното“. Или, както казва Джон Д. Капуто, то не е отвъд битието, като например Бога на средновековната негативна теология, а обратно – то е под битието (Caputo 2006).

Събитието при Кавафис е хронологично. То се отличава със своята второстепенност и невзрачност, със своята изключителна незначителност. Както знаем от Ален Бадиу, събитието е онова, което отваря една ситуация към нейната празнота или самото битие към неговата неконсистентност. Иначе казано, то отваря случката към неброимото множество, безброй случки, част от които са единствено потенциални. Събитието отваря времето към вечността. „Събитията не мърсят, само техните постсъбитийни ефекти, от които сме част“ (Златанов 2022: 48).

Събитието е кайрологично при Сеферис. Там то изпъква с една почти чиста изключителност. Там то е изживяно като трагедия, в която обаче се прокрадва шансът за една тиха еуфория, едно улавяне на времето, без да се полага като необходима илюзията за способността то да бъде обуздано. Времето сякаш спира за момент само за да бъде оставено само на себе си. Отново – на собствената си пъстрота, в която изживяното да кристализира до онази радост, третираща красотата не само като естетическа, но и като нравствена категория.

Накрая, при Янис Рицос събитието е крисиологично. Водено е от определена интенция, която е зарята на революцията. Времето при Рицос е впрегнато в служба на несломимата надежда за невъзможна справедливост. Тук се натъкваме на диалектиката между възможно и невъзможно и на заплитащото я нейно разрешаване, т.е. в частност на деконструкцията. Тук ще се проясни това как безкрайността пронизва собствения си център, за да напусне собствено застаряващата дихотомия на крайно и безкрайно и да взриви навярно по този начин доста собствено застаряващи дихотомии.

Ще посоча два съвсем бързи примера. При Кавафис, в стихотворението, носещо многозначното име „Вечност“, един индийски вожд,

след като е замолен от бога на войната да пролее кръв, отказва да го направи, при което богът се стреми да го убеди със следните думи:

Знай, че

Никой не се е раждал някога, нито е умирал (СГП 1993: 45).

Първото нещо, което прави впечатление, е как битието минава от плана на субективното, към този на интерсубективното, като по този начин се разкриват чистите множества на Бадиу, разиграващи се на фона на една бездна, разкрива се безкраят. По-интересното обаче е, че „*никой не се е раждал, нито е умирал*“. Чистите множества са подминати и попадаме в не-пространството на едно чисто Едно (което не е синтез, нито единство, вече отдавна сме се отдалечили от диалектиката, т.е. това Едно не води след себе си нищо второ или трето). Тук отново се връщаме към онова, което по-рано понятизирахме като генерично, като най-близката точка до нищото, достижима за нещото. Някои като Жижек биха говорили за „*по-малко от нищо*“. Тъй или иначе става дума за начина, по който събитието си пробива път в плътта на битието. Това е онова себепревъзможване на nihilизма в „*бездната от светлина*“ (Blanchot 1993: 149).

По-нататък – Сеферис. Цитатът е достатъчно красноречив. Той би могъл дори да послужи като определение както за кайрологията, така и за онзи мост, помагач на събитието да се придвижи от историята към онтологията, а оттам към деконструкцията:

Миг, малко пясъчно зърно,

съдържащ в себе си един

цял пясъчен часовник спрял (СГП 1993: 243)

III. Някои сбити разсъждения относно Кавафис

Започвайки от един напълно непреднамерен намек, бих казал, че се занимаваме с религиозното чудо в неговите постмодерни (хипермодерни?) краски. Това съвсем не означава, че имаме амбицията да се захващаме с някаква теология или пък религиозна философия, разцъфтяваща в мистична статичност. Религиозното чудо само по себе си (а то никога не е само по себе си, винаги е впрегнато в един или друг дискурс – онзи на догмата или този на възприятието) никак не е религиозно, то е онтологично. Но нима ние

тук, в един текст, който има желанието да претендира отношение към филологията, към по-малко или повече херменевтичния подход към интерпретацията на текстове, в един такъв пункт си позволяваме да градим онтология? Там е работата, че 1) в постмодерната си форма онтологията е невъзможна и 2) херменевтиката е обвързана с онтологията от времето на Шлайермахер, връзка, която се споява все повече и повече по пътя през Гадамер до Рикъор. Онтологията е колкото недопустима, толкова и неизбежна, още повече в едно изследване, което иска да бъде наречено литературоведско, което следователно се нагърбва с изкуството на интерпретацията, а една интерпретация никога не е чисто литературоведска, тя винаги е също толкова както метафизическа, така и психоаналитична.

В един такъв текст, разбира се, е неуместно да се коментира и отношението между онтология и метафизика. Тъй или иначе едно такова отношение зачерква само себе си и единствено така се поставя, и то по такъв начин, че не може да бъде заобиколено. Но за него няма какво да се каже, то се осъществява в своята противоположност – в липсата на отношения, в отношения, осъществими само в бездната, на чийто фон се гради емпирията и от чийто тъкан се преде литературата. Това снемане, осъществяващо се в заличаването си, ще ни вълнува тук и ще ни занимава във връзка с една интригуваща диалектика в творчеството на К. П. Кавафис, което се намира в специфично отношение с писанията на един друг чиновник – Фернанду Песоа.

Кавафис не се опитва да избегне агонията, напротив, гмурка се в нея с ясно усещане, че ще излезе оттам невредим, изпълнен с отчайваща надежда. Меланхолията е преодоляна от едно твърде самотно безразличие, съдържащо в себе си цялата стоическа дисциплина.

Изследователите често посочват страха от смъртта и съзнанието за смъртност като отличителни черти на александрийския поет. Екзистенциалната проблематика обаче не приключва тук и не е чисто екзистенциална. Въпросът бързо се измества към времето и вечността, към преходното и към трайното, в чието битие Кавафис не се съмнява. Всъщност той като цяло няма особени двоумения, светът му е кристално хладен. Шепнешком и съвсем не на всеослушание поетът споделя тайната, тъй съкровена и за португалския му съвременник – *няма никаква тайна*¹.

¹ Песоа, Фернандо. Фернандо Песоа. София: Огледало, 2014. Прев. Румен Стоянов.

Време или вечност, случайност или необходимост (ананке или тихи)? Но въпросът не е поставен уместно. Може би това е онзи наболял и прашен въпрос за свободата на волята. Не е ли набеден Кавафис за това, че изповядва определен вид предопределеност? Но дали е тъй? Дали наистина нещата опират до дихотомията случайно-необходимо? Дали тук не се появява по хегелиански един елемент, който обезоръжава и осъществява другите два? Но този елемент взривява и самата хегелианска диалектика, умножавайки я до безкрай. Предстои да видим до какво води той – мотивът за чудотворното. Чудото, като трансгресия спрямо установеното. Да, не това е водещата тема при Кавафис, но това е онази подсъзнателна несъзнавана (несъзнанието, конструирано според Лакан като език) нишка, съшиваща водещите теми.

IV. Заключениени думи

В заключение ще отбележа, че има цяла една апаратура, простираща се между понятието за събитийност, което се опитахме да прокараме тук (което като такова е и едно понятие за историчност), и конкретните исторически събития, към които препращат стихотворенията. Тази апаратура обаче предстои да бъде плод на бъдещия труд.

ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА

- Артог 2024:** Артог, Франсоа. Хронос; Западът в схватка с времето. София: Критика и хуманизъм, 2024. Прев. Антоанета Колева.
- Златанов 2022:** Златанов, Златомир. Книга за (не)българския народ. Ситуационистки *detournement*. София: Самиздат, 2022.
- Песоа 2014:** Песоа, Фернандо. Фернандо Песоа. София: Огледало, 2014. Прев. Румен Стоянов.
- СГП 1993:** Съвременна гръцка поезия. Сборник. София: Епсилон, 1993. Прев. Стефан Гечев.
- Blanchot 1993:** Blanchot, Maurice. *The Infinite Conversation*. University of Minnesota Press, 1993; tr. Susan Hanson.
- Caputo 2006:** Caputo, John D. *The Weakness of God. A Theology of the Event*. Indiana University Press, 2006.
- Ricoeur 2004:** Ricoeur, Paul. *Memory, History, Forgetting*. The University of Chicago Press, 2004; tr. Kathleen Blamey & David Pellauer.

ДОКТОРАНТ: АНАСТАСИЯ КЕХАЙОВА

НАУЧЕН РЪКОВОДИТЕЛ: ПРОФ. Д-Р НАДЯ ЧЕРНЕВА
ФИЛОЛОГИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ

КЪМ ВЪПРОСА ЗА МУЗИКАЛНИЯ КУЛТУРЕН КОД – ТЕОРЕТИЧНИ РАКУРСИ

***Abstract:** This paper introduces a semantic-semiotic framework for examining the explication of the musical cultural code in language. As a preliminary stage of a broader dissertation project, it reviews the relationship between language and culture, and in particular the interaction between language and music. The study draws on the foundations of linguoculturology, emphasizing the anthropocentric paradigm and the idea that language functions both as a cultural repository and as a primary medium of cultural transmission. Music, while transcultural and autonomous, also operates as a communicative system that overlaps with language, generating shared meanings and values. On this basis, the paper advances the working hypothesis of a musical cultural code that becomes manifest through verbal means such as idioms, phraseological units, and proverbs. By analyzing these linguocultural expressions, the study seeks to demonstrate how the dialogue between language and music contributes to the construction of a society's cultural semiosphere.*

***Keywords:** language and culture; linguoculturology; cultural code; musical cultural code; linguocultureme; semiotics*

Настоящият доклад има за цел да очертае общата смислово-семиотична рамка, свързана с нашето виждане за експликацията на музикалния културен код в езика. Тази разработка е първи опит за осветяване на проблематиката на бъдещо комплексно дисертационно изследване¹. Във фокуса на вниманието ни е взаимодействието между феномените *език* и *култура*, връзката между езика и музиката, както и основните научноизследователски разбирания за понятията *културен код* и *лингвокултурема*, като аргументираме концепцията си за специфичен лингвокултурен сегмент в кодификацията на културата, свързан с музиката и условно наречен от нас музикален (лингво)културен код.

Актуалността на зададената тема е предопределена от възникването на глобален интердисциплинарен подход към изследването

¹ Темата на дисертационния труд е „Музикалният културен код в руския и английския език“.

на научните феномени. Продукт на тенденцията за интегрирани знания е и сравнително новата гранична дисциплина – лингвокултурология, основана върху идеята за неразривната връзка между език и култура. Избраната от нас проблематика е фрагмент от лингвокултурогичните изследвания върху взаимодействието *език – култура*, и в частност – културните кодове.

Въпросът за възплъщаването на културна семантика в езиковия знак е многократно разработван и изследван освен в лингвокултурологията и в културологията, семиотиката, когнитивната семантика, етнолингвистиката, социоллингвистиката, психоллингвистиката и др. Езикът и културата се разглеждат като тясно свързани и взаимодействащи системи поради културните фактори, които оказват влияние върху развитието и функционирането на езика. Основните постановки на лингвокултурологията се коренят още в идеите на Вилхелм фон Хумболт. Началото на лингвокултурологичното направление е свързано с трудовете на представители от руската фразеологична школа начело с В. Н. Телия: Ю. С. Степанов, А. Д. Арутюнова, В. В. Воробъев, В. А. Маслова и други изследователи.

Един от възгледите за отношението между езика и културата, съзвучни с нашето научно разбиране, е този на В. А. Маслова. Според изследователката езикът и културата образуват симбиоза, в която си взаимодействат като отделни знакови системи, езикът е съставна част от културата и основен инструмент за изучаването ѝ; естественият език, като най-висша семиотична система, е най-ефективният инструмент за осмисляне на културата (Маслова 2001: 47). Тази научна постановка мотивира изходната позиция за последващия ни анализ – езикът акумулира фактите на културата, той е средство за нейното реализиране.

Изкуството – едно от основните възплъщения на културата – също може да е канал за комуникация. Неслучайно Ю. Лотман го определя като „най-икономичният и най-компактен начин за съхранение и предаване на информация“ (Лотман 1970: 33). Според работната ни хипотеза музиката, като продукт на културните процеси на създаване и вид изкуство, също встъпва в социално-културно взаимодействие с езика, което може да резултира в утвърждаване на непреходни вербални послания, изграждане на културна памет и предаване на ценности в рамките на дадено общество под формата на музикален културен код, експониран чрез езикови феномени.

Класическите философи и естетите поставят музиката на една от високите позиции в скалата на изкуствата. Според Г. В. Ф. Хегел например музиката стои над пластичните изкуства като живопис и скулптура (Хегел 1920: 215). А. Шопенхауер отрежда на музиката първо място в йерархията на изкуствата (Шопенхауер 1966: 257), а според Ф. Ницше „животът без музика би бил грешка“ (Ницше 1998: 53). Р. Скрутон твърди, че музиката се среща във всички култури независимо от време и място и поради тази причина тя, подобно на езика, е универсален феномен (Скрутон 2009: 5). Музиката като първично възникнало по отношение на езика явление определя Д. Левитин:

„музиката не е просто разсейване или начин за прекарване на времето, а основен елемент от нашата идентичност като вид – дейност, която е проправила пътя към по-сложни поведения като езика, мащабното сътрудничество и предаването на важна информация от едно поколение на следващото (Левитин 2008: 9 – 10).

Съществуват мнения, че музиката и езикът споделят сходства в еволюционно отношение, но без да се съсредоточаваме върху този аспект, в настоящия текст ще отчетем наличието и на прилики и разлики между двата феномена. Общи за тях са характеристики като: системност и структура – и езикът, и музиката имат сложна, йерархична структура; комуникативна функция – и двете могат да предават информация, намерения, емоции; когнитивни паралели – има сходства в начина, по който човешкият мозък обработва музикални и езикови структури (Крам 2009: 42 – 48).

А. Пател, професор по когнитивна психология и невроучен, обобщава емпиричните доказателства на твърдението, че музиката и езикът споделят някои общи невронни полета и че мозъкът използва частично припокриващи се мрежи при обработката на структурни зависимости в езика (например граматика) и в музиката (например хармония, тонални очаквания).

„Лявата фронтална кора, особено в зоната Брока, участва в обработката както на езиковия, така и на музикалния синтаксис“ (Пател 2008: 276).

В свое мултидисциплинарно проучване С. Митън проследява универсалността на музиката и възможността тя да е дори повече от културен артефакт, а да е, подобно на езика, „еволюционно кодирана в човешкия ни геном способност“ (Митън 2004: 11). Авто-

рът също се присъединява и към твърдението, че музиката е непреходна и дори надкултурна, надмогваща времето, като един от аргументите за това е, че творби, които са вдъхновявали съвременниците на Моцарт и Бетовен, продължават да въздействат и днес, въпреки че културната действителност към момента е различна от тогавашната (Митън 2004: 24).

Предложените дотук изследователски гледни точки показват наличие на някои структурни, функционални и когнитивни паралели между езика и музиката, но не и на тъждественост между двете явления. За целите на своето изследване ще разглеждаме езика и музиката като две автономни комуникативни знакови системи, които могат да бъдат функционално припокриващи се, но всяка разполага със свои уникални аспекти.

Макар и различни по природа, и двете системи са комуникативни и поради това, смятаме, социално ангажирани. Тази постановка ни служи за основа на по-нататъшния анализ на взаимодействието помежду им – езиково-музикално културно партньорство, което според вече изложената ни работна хипотеза участва в изграждането на културната семиосфера на дадено общество. Културния отпечатък на взаимодействието *език – музика*, смятаме, може да открием в генерирането на специфичен музикален културен код, реализиращ се посредством вербална експликация. В опита си да докажем това твърдение, ще съсредоточим по-нататъшното си изследване върху вербалния потенциал на взаимодействието между езика и музиката.

Културните препратки, заложили според лингвокултуролозите в езиковите единици чрез взаимодействието между езиковия и културния код, формират не просто културен, а лингвокултурен код, така че ние ще анализираме културно обусловения диалог между езика и музиката с помощта на езикови и лингвокултурни похвати, които според нас ще реализират специфичен музикален лингвокултурен код.

С проблематиката конкретно на културните и лингвокултурните кодове в езика са се занимавали учени като: В. Н. Телия, В. В. Красних, Д. Б. Гудков, В. В. Воробьев, М. Л. Ковшова и др. Ключовият термин от семиотиката „код“ означава съответствието между плана на изразяване и плана на съдържание на определен знак. В съвременната лингвокултурология има различни определения за термина културен код. Според един от най-значимите теоретици по проблематиката В. В. Красних:

„Кодът на културата се разбира като „мрежа“, която културата „хвърля“ върху заобикалящия свят – тя го разчленява, категоризира, структурира и оценява. Културните кодове са свързани с най-древните архетипни представи на човека. Всъщност именно културните кодове „кодират“ тези представи“ (Красних 2002: 232).

В. В. Красних въвежда шестте базови типа културни кодове: соматичен (телесен), пространствен, времеви, предметен, биоморфен и духовен. Тези кодове задават и формират „еталонната сфера“, в която се структурират и оценяват явленията на материалния свят (Красних 2002: 233). Тази класификация служи като основополагаща и отправна точка в развитието на понятието и е една от най-разпространените, но съществуват и други. Списъкът на културните кодове непрекъснато се обогатява: числов, ландшафтен, архитектурен, гастрономически, цветови и др.

Като основание за разграничаване на музикален лингвокултурен код ще ни послужи класификацията на В. А. Маслова и М. В. Пименова, които разграничават кодовете според тематичната принадлежност на ключовата лексема на определен езиков израз (с културна натовареност) (Маслова, Пименова 2016: 71). Всички видове културен код, предложени според тази класификация (космогоничен, соматичен, количествен, пространствен, времеви, архитектурен, гастрономичен и др.) „се използват с цел описание на човека – неговото поведение, физическо или психическо състояние, характер и т.н.“ (пак там).

Лингвокултурологичните изследвания се фокусират именно върху словесната обвивка на културните кодове, отражението им в езика. Според В. М. Савицки и Е. В. Черкасова културните кодове се проявяват като знаци на социокултурното пространство на даден етнос, като винаги имат и вербално изражение – например в религиозни и правни текстове, пословици, афоризми, шаблони, клишета и др. Те определят езика като базова знакова система, основа на всички останали културни знакови структури (Савицки, Черкасова 2023: 4351 – 4358).

Тезата за съществуването на лингвокултурни кодове в системата на езика, и по-точно във фразеологията, е установена от М. Л. Ковшова в книгата ѝ „Лингвокултурологическият метод во фразеологии: коды культуры“. Според изследователката, чието виждане ние споделяме, културните кодове, символични по своята същност, често се въплъщават в образната лексика, идиомите и послови-

ците. Тя отбелязва, че словесните културни кодове включват преди всичко фразеологични единици, които са резултат от сливането на езика и културата:

„Изборът на реалии за създаване на образа във фразеологизма не е случаен. Думите компоненти на фразеологизма не са просто наименования на реалии [...], а на културни знаци, тоест на реалии, които са претърпели културно преосмисляне. Тълкуването на тези компоненти като културни знаци е обосновано с тяхната културна значимост в даден тематичен код на културата, където съответните думи разкриват своя културен смисъл“ (Ковишова 2013: 174 – 175).

От друга страна, в теорията на фразеологията лингвокултурологичният подход към изследването на особеностите на културната семантика в несвободните словосъчетания е свързан с руската фразеологична школа начело с В. Н. Телия и нейните ученици – В. А. Маслова, М. Л. Ковшова, Д. Б. Гудков, В. В. Красних и др. За основа на разгърнатото ни изследване ще послужат именно техните разработки, като езиковият материал ще бъде ексцерпиран от фондовете на образната лексика, фразеологията и паремиологията в руския и английския език – това ще бъдат лексеми, фраземи и паремии, включващи компонент от лексикално-семантичното поле „музика“. От езикови единици те ще се превърнат в лингвокултурни единици, образувани при взаимодействието между културния код и общоезиковия код.

Един от пионерите в утвърждаването на лингвокултурологията като независимо научно направление – В. В. Воробьев – въвежда термина „лингвокултурама“ в научния дискурс. Лингвокултуремата е основна аналитична лингвокултурологична единица и инструмент, чрез който се описва връзката между език и култура, между лексемите и техните културни асоциации. Лингвокултуремата като комплексна гранична единица представлява единство между лингвистичното и екстралингвистичното (понятиенно или предметно) съдържание. Това е единица, която по същността си е „по-дълбока от думата“ (Воробьев 2006: 44). Тя е на границата между езика и културата и затова има двойствена природа – съчетава езикова форма (знак, лексема) и културна информация (значение, символика, асоциации) – отразява ценности, норми, манталитет, исторически опит, символи или представи, характерни за даден етнос, народ или културна общност.

Отделните лингвокултурологични школи възприемат различни категории, които да послужат за връзка между двете различни семиотични системи (език и култура), позволяваща да се опише тяхното взаимодействие. Това могат да са: или национално-културен компонент (Е. М. Верещагин, В. Г. Костомаров), или фоновия знания (Ю. А. Сорокин) и др., или културна конотация – според В. Н. Телия (Маслова 2001: 43). Ние, подобно на В. А. Маслова, възприемаме разбирането на В. Н. Телия за предаването на културна информация на основата на културно-национална конотация, чрез която естественият език се съотнася към определен културен код (Маслова 2001: 44). Следователно, ако лингвокултуремата е полето на среща между езика и културата, културната конотация е средството за осъществяване на връзката между двете явления.

Има няколко подхода към класификацията на лингвокултуремите в различните лингвокултурологични школи в зависимост от критерия, който се прилага – семантичен, структурен, функционален, етимологичен, културно-типологичен и др. Най-цитираните класификации са предложени от учени като В. В. Воробъев, В. Н. Телия, В. В. Красних, М. Л. Ковшова и др. В. Воробъев предлага класификация според структурата на лингвокултуремата – тя може да е изградена от една лексема, словосъчетание, абзац или цял текст (Воробъев 2006: 53 – 56). М. Ковшова предлага класификация според семантиката и културния компонент, или какъв тип културно съдържание изразява лингвокултуремата. Разграничават се няколко основни вида: предметни лингвокултуреми, свързани с културно значими обекти – например думи като „матрьошка“; акционални – отразяват действия или събития, типични за дадена култура – например „субботник“ (в съветски контекст); ситуативни – свързани с повтарящи се културни ситуации, като например празнуване на традиционен празник; ценностни – отразяват базови за културата представи – понятия като „свобода“, „душа“, „чест“, които са натоварени с особена значимост; символични – имат културна образност и често функционират като символи – „мечка“ за руснаците.

Класификацията според структурата и езиковата форма по В. Н. Телия и В. В. Красних се фокусира върху структурата на лингвокултуремата в рамките на езика. Разграничават се: лексикални лингвокултуреми, които са отделни думи с културно съдържание, например в руската култура думата „душа“ е не просто психическа кате-

гория, а обемна културна концепция; фразеологични, които включват устойчиви изрази и идиоми. Те съдържат образен компонент, често непонятен извън съответната културна среда, например „държатъ каменъ за пазухой“ (в руски); текстови лингвокултурени, които обхващат по-дълги културно натоварени фрагменти като пословици, митове, народни песни, анекдоти и други фолклорни жанрове.

В разгърнатото си изследване ще използваме класификациите, предложени от В. Н. Телия, В. В. Красних и М. Л. Ковшова, които се фокусират и върху семантиката, и върху структурата на лингвокултуремата.

В далечен хоризонт бихме искали да проследим експликацията на музикалния лингвокултурен код в рамките на избрания сегмент от лингвокултурни единици. Тези единици ще бъдат разгледани в семантично и структурно отношение, в съпоставителна рамка между два неблизкороствени и разносистемни езика – руски език и английски език, като лингвокултурен, функционален и аксиологичен потенциал.

Изводи:

- 1) Културата няма друг по-мощен инструмент за експликация освен езика – езикът акумулира фактите на културата, той е средство за нейното реализиране.
- 2) Езикът и музиката не са идентични системи, а по-скоро функционално припокриващи се – всяка със свои уникални аспекти. Езикът е инструмент на културата, а музиката е неин факт. Музиката, за разлика от езика, е надкултурна.
- 3) Музиката не просто комуникира емоции или естетически категории, а може да заема централно място в (между)културния диалог, като встъпва във взаимодействие с езика. Така тя участва в изграждането на културната семиосфера на дадено общество, като генерира специфичен музикален лингвокултурен код, който намира своята вербална експликация чрез лингвокултурени.

ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА

- Воробъев 2006:** Воробъев, В. В. Лингвокултурология. Москва, 2006.
- Гудков 2004:** Гудков, Д. Б. Единици кодов культуры: проблемы семантики. // Язык, сознание, коммуникация. Под ред. на В. В. Красних и А. И. Изотов. Москва, 39 – 50, 2004.

- Лотман 1970:** Лотман, Ю. М. Структура художественного текста. Москва, 1970.
- Гудков, Ковшова 2007:** Гудков, Д. Б., Ковшова, М. Л. Телесный код русской культуры: материалы к словарю. Москва, 2007.
- Ковшова 2013:** Ковшова, М. Л. Лингвокультурологический метод во фразеологии: коды культуры. Москва, 2013.
- Красних 2002:** Красних, В. В. Этнопсихоллингвистика и лингвокультурология. Лекционный курс. Москва, 2002.
- Маслова, Пименова 2016:** Маслова, В. А., Пименова, М. В. Коды лингвокультуры. Москва, 2016.
- Маслова 2001:** Маслова, В. А. Лингвокультурология: Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. Москва, 2001.
- Савицки, Черкасова 2023:** Савицки, В. М., Черкасова, Е. В. Культурные и лингвокультурные коды: теоретический обзор. // Филологические науки. Вопросы теории и практики. № 12, Москва, 4351 – 4358, 2023.
- Телия 1999:** Телия, В. Н. Первоочередные задачи и методологические проблемы исследования фразеологического состава языка в системе культуры // Фразеология в контексте культуры. Под ред. на В. Н. Телия. Москва, 13 – 24, 1999.
- Cram 2009:** Cram, D. Language and Music: The Pragmatic Turn. // Language & History, vol. 52, no. 1, pp. 41 – 58.
<<https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1179/175975309X451969>>, (29.09.2025).
- Hegel 1920:** Hegel, G. W. F. The Philosophy of Fine Art, vol. 3. London, 1920.
- Schopenhauer 1966:** Schopenhauer, A. The World as Will and Representation, vol. New York, 1966.
- Levitin 2009:** Levitin, D. J. The World in Six Songs. How the Musical Brain Created Human Nature. London, 2009.
- Nietzsche 1998:** Nietzsche, F. Twilight of the Idols. New York, 1998.
- Patel 2008:** Patel, A. D. Music Language and the Brain. London, 2008.
- Scruton 2009:** Scruton, R. Understanding Music. Philosophy and Interpretation. London, New York, 2009.

Докторантски дебюти 2025

Българска, първо издание

Коректор: Жанет Желязкова

Предпечатна подготовка: Георги Ташков

Печат и подвързия: Пловдивско университетско издателство

Пловдив, 2026

ISBN 978-619-7768-58-9 (web)

ISBN 978-619-7768-50-3 (print)

кторантски Докторант
нтски Докторантски Д
ки Докторантски Докп
орантски Докторантск
Докторантски Доктор
нтски Докторантски
и Докторантски Докт